

Міжнародний резерват біосфери «Східні Карпати»
Регіональний ландшафтний парк «Надсянський»

**Регіональний
ландшафтний парк
«Надсянський»:**
*природна та історико-культурна
спадщина*

**Видано за фінансової підтримки обласного фонду
охорони навколишнього природного середовища
в Львівській області**

Регіональний ландшафтний парк «Надсянський». *Науково-популярне видання* / Марискевич О., Шпаківська І.М., Невядомський З., Башта А.-Т. В., Данилюк К.М., Канарський Ю.В., Кулачківський Р. П. - Львів: Видавництво: «ЗУКЦ», 2011 р. - 74 с..

У виданні міститься інформація про природні комплекси, рослинний та тваринний світ, історико-культурні особливості та еколого-просвітницьку та наукову діяльність регіонального ландшафтного парку „Надсянський”.

Фотографії: Башта А.-Т. В., Данилюк К.М., Канарський Ю.В., Шпаківська І.М., Невядомський З., Я.Площанський
Карти: Кулачківський Р.П., Пука Є.О., Брамбергер П., Невядомський З.

ЗМІСТ

Загальна характеристика	4
Географічне положення й ландшафт.....	7
Кліматичні умови	9
Геолого-геоморфологічна будова.....	10
Грунтовий покрив	12
Рослинність.....	16
Флора.....	17
Фауна	30
Історико-культурна спадщина.....	49
Діяльність РЛП «Надсянський».....	58
Практична інформація.....	60
Література	62

© Усі права застережено, жодна частина цієї книги не може бути перевидана або розповсюджена у будь-якій формі й будь-якими засобами, у тому числі електронними, без дозволу авторів

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Регіональний ландшафтний парк „Надсянський» (РЛПН, Парк) загальною площею 19428 га був створений в українсько-польській прикордонній зоні на території 6 сільських рад Турківського району Львівської області в 1997 р. Парк розташований в межах двох паралельних гірських хребтів по обидва боки Головного Європейського вододілу біля витоків двох великих європейських рік - Сяну та Дністра. Ріка Сян, витoki якої знаходяться біля села Сянки, є притокою Вісли, що впадає у Балтійське море, тоді як р. Дністер, що бере початок поблизу с. Шандровець, впадає у Чорне море. Назва Парку відбиває його розташування - вздовж течії р.Сян на державному кордоні України з Польщею (зараз - зовнішнього кордону Європейського Союзу). Територія Парку охоплює дві цілком різні частини: у віддаленій і недоступній долині р. Сян практично відсутні людські поселення, тоді як інша, щільно заселена, долина характеризується багатством культурної спадщини та збереженими формами традиційного землекористування. Населення РЛПН нараховує 9 000 мешканців у 8 селах, на території яких локалізовані численні пам'ятки культурної та історичної спадщини.

Метою створення РЛПН було забезпечення екологічного балансу верхів'я ріки Сян, яке знаходиться в межах України та Польщі, шляхом встановлення межі міжнародного резервату біосфери „Східні Карпати” (МРБ) за природним вододілом Сяну. Це призвело до покращання природної репрезентативності цієї території за рахунок додаткових площ у межах північного макросхилу Східних Бескидів. Пріоритетними завданнями адміністрації РЛПН є обґрунтування форм ведення лісового і аграрного господарства, які б забезпечували збереження біотичного різноманіття, сталий розвиток цієї території і, водночас, сприяли раціональному використанню ландшафтів Парку через рекреацію і туризм. Цей Парк потребує проведення детальної інвентаризації флори і фауни з метою встановлення меж поширення видів і оселищ, які охороняються в Україні та в Європейському Союзі. Тут потрібно визначити межі лісових резерватів та пам'яток природи, вивчити історичну й етнокультурну спадщину та, разом із органами місцевого самоврядування і мешканцями, встановити оптимальні шляхи збереження цієї унікальної території. Власне такий підхід створить підвалини і для економічного розвитку на території Парку шляхом запровадження стратегії сталого розвитку через підтримку традиційних способів землекористування, виробництво локальних продуктів, рекреацію та туризм (пішохідні, велосипедні і кінні маршрути).

Ліси та лісопокриті землі займають 51,6, сільськогосподарські землі - 42,9 відсотків площі Парку. П'ять природних комплексів, у яких охороняються

умовно корінні букові, ялицево-букові та зеленівільхові деревостани, включені до складу заповідного ядра біосферного резервату в РЛПН. Понад 30 видів рослин, що зустрічаються у парку, включені до Червоної Книги України; чисельні оселища та окремі види рослин і тварин РЛПН наведених у Додатках до Оселищної і Пташиної Директив ЄС, що регламентують їх охорону в Європейському Союзі (Натура 2000).

РЛПН є складовою частиною першого у світі тристороннього МРБ “Східні Карпати”. Він межує з іншою частиною МРБ - Ужанським національним природним парком (Ужанський НПП), який знаходиться у Закарпатській області, а також двома сусідніми природоохоронними територіями, локалізованими на іншому боці річки Сян в Польщі - Бещадським Парком Народовим і регіональним ландшафтним парком “Долина Сяну”.

Щільність населення на території РЛПН сягає 46 мешканців на 1 км² (на лівому березі р. Сян, у польській частині резервату, аналогічний показник майже у 75 раз нижчий), загальна чисельність мешканців становить 9,008 мешканців у 8 селах. Незважаючи на важкі соціально-економічні умови проживання та високий індекс дитячої смертності, спричинений низьким рівнем фінансування закладів системи охорони здоров'я в Україні, індекс приросту населення на території Парку є позитивним. У віковій структурі населення негативним явищем є зменшення відсотка працездатного населення і зростання часток дітей та осіб пенсійного віку, які сумарно становлять 58%. Внаслідок зростання показників безробіття та низького рівня життя мешканців, має місце еміграція працездатного населення до країн Західної Європи.

Мешканці до тепер займаються землеробством із збереженням давньої терасної природоохоронної форми обробітку ґрунту, двопільної та багатопільної систем землеробства з використанням традиційних знарядь праці, до яких відносяться плуги, борони, мотики, одноручні коси, дерев'яні вили та ціпи.

Тваринництво є традиційним заняттям населення на території РЛПН. Тут з давніх часів вирощували велику рогату худобу, свиней, коней та овець, яких випасали на громадських пасовищах (толоках) та на полонинах, де пастухи займалися виробництвом молочних продуктів, зокрема, овечого сиру будзу. Після ліквідації на початку 90-х років минулого століття колгоспів, мешканці повертаються до традиційних форм землеробства, скотарства і бджільництва. Те саме стосується і відродження домашніх промислів та ремесел, зокрема, вишивання, ткацтва, ковальства, боднарства.

Внаслідок земельної реформи, яка розпочалася в Україні у 1990 р., землі колективних господарств були передані колишнім працівникам колгоспів. Майже 80% селян мають земельні наділи площею до 5 га. Для обробітку ріллі - вирощування зернових культур, картоплі та овочів, й досі використовуються

традиційні землеробські знаряддя. Розведення великої рогатої худоби займає провідне місце у сільськогосподарському виробництві на цій території. Негативним фактором, який обмежує виробничу активність населення, є деградація гірських пасовищ. Допоміжними видами господарських занять місцевих мешканців є збирання плодів лісу, ягід, лікарських трав, бджільництво (у Боберці, Верхній і Нижній Яблуньці, Сянках), рибальство (Шандровець, Нижня Яблунька, Нижній і Верхній Турів).

Ведення лісового господарства на землях Держлісфонду України здійснюється ДП «Боринське лісове господарство», яке підпорядковане Львівському обласному управлінню лісового й мисливського господарства та комунальному підприємству «Галсільліс», якому підпорядковані територіально розчленовані ліси селянських спілок (колишні міжколгоспні ліси). В лісах мають місце несанкціоновані рубки деревини, особливою мірою це стосується територій «Галсільлісу» в межах віддалених територій РЛПН (околиці Верхнього Туріва, Боберки), а існуючі вторинні деревостани з домінуванням смереки потребують реконструкції. Внаслідок сільськогосподарського впливу, значні території лісів селянських спілок трансформовані до післялісових лук та пасовищ, що призвело до зменшення показників біорізноманіття за рахунок поширення заростей чагарників.

Незважаючи на істотний антропогенний вплив, на території РЛПН виявлено біля 30 видів рослин, які занесені до Червоної Книги України.

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ Й ЛАНДШАФТ

Територія РЛПН (рис. 2.1) на півдні починається від Ужоцького перевалу (абс. вис. 852 м). На південному сході границя парку проходить вздовж автомагістралі Ужгород-Самбір. Від Ужоцького перевалу до повороту на с. Сянки автомагістраль прокладена по Головному Європейському вододілу, а далі (за виключенням 2 км ділянки у верхів'ях р. Гнила), по вододілу що відділяє водозбір р. Яблуньки (басейн Стрия) від водозборів р. Гнила і р. Стрий.

З північного сходу границя парку проходить за межею Нижньо-Яблунської та Верхньо-Яблунської сільських рад з Турківською міською радою і за межею лісових масивів ДП Боринське та Турківське лісові господарства. Ці межі проведені по хребту з абсолютними відмітками з середніми висотами 700 м. Від г. Висока (737 м) межа Парку знову виходить на Головний Європейський вододіл між басейном р. Ріка (притока Сяну) і басейном Верхнього Дністра. Тут вона відділяє землі Шандровецької та Боберківської сільських рад від Вовчанської, Лімнянської і Хашівської сільських рад. Оскільки на цьому відрітку межа проведена за адміністративно-орографічно-басейновим принципом, то до Парку увійшло с. Дністрик Дубовий, землі якого хоча і охоплюють водозбір правій притоки Дністра, однак в адміністративному відношенні село підпорядковується Боберківській сільській раді.

На півночі, обминаючи ліси ДП Турківське лісове господарство на хребті Віхівський горб, межа Парку виходить до державного кордону де на його перетині з Головним Європейським вододілом знаходиться його крайня північна точка (абс. вис. 678 м).

На заході межа Парку проходить вздовж державного кордону України з Польщею: протягом 45 км до г. Вершок (851 м), вона фіксує межу з регіональним ландшафтним парком «Долина Сяну», після цього протягом 8 км до г. Пиняшкови (960 м) – з Бещадським національним парком. Від г. Пишнякови до Ужоцького перевалу протягом 1 км парк межує з Ужанським НПП.

Територія РЛПН знаходиться у межах Стийсько-Сянської верховини Вододільно-Верховинської області Українських Карпат в інтервалі висот від 640 до 951 м н.р.м. Ландшафт частини Парку, розташований вздовж державного кордону, формують три гірські хребти, які перетинають територію з північного заходу на південний схід: Червоний Верх (найвища вершина – г. Мархітина, 826 м), Сянський (г. Щолб, 874 м), Бучок (г. Бучок, 915 м і безіменна вершина висотою 951 м, яка знаходиться на пів-

денному сході цього хребта). Між хребтами Червоний Верх і Сянський знаходяться острівні гори – Кам’янець (762 м) і Лосівка (819 м). В ланцюгу острівних гір долини верхнього Сяну найвищою є Сянківська Кічера – 888 м. Хребет Червоний Верх переходить у пасмо Отриту (польська частина резервату). Хребти Бучок і Сянський знаходяться на відстані 6 та 10 км від Головного вододільного хребта Східних Бескидів.

У долині, сформованій гірськими ріками Яблунька (басейн Дністра) і Ріка (басейн Сяну), яка при хорошій погоді добре проглядається з траси Львів-Ужгород біля Борині, розташовані села Боберка, Шандровець, Верхня Яблунька і Нижня Яблунька. Між Головним вододільним хребтом і Сянським кряжем, від витоків р. Сян біля с. Сянки, в північно-західному напрямку простирається друга велика долина шириною 14-16 км. Ріка Сян від с. Сянки до с. Боберка є ділянкою державного кордону України з Польщею довжиною 53 км і, водночас, внутрішньою межею між РЛПН та двома польськими природоохоронними територіями, що входять до складу МРБ. В цій долині колись були розташовані села Соколики, Тернава Вижня, Тернава Нижня, Дзвиняч Горішній, Локіть, Дидьова та Журавин, мешканці яких були виселені в 1944-1946 рр. радянським режимом під час операції очищення прикордонної смуги. З долини (ур. Локіть над с. Локіть) відкривається велична панорама польської частини резервату – від г. Кінчик Буковський на південному сході до г. Смерек на північному заході (від с. Сянки до Лютовіск). З Ужоцького перевалу відкривається вид на долину верхнього Сяну, Головний вододільний хребет, Сянський хребет, а також окремі вершини Західних Бещадів, зокрема, Кінчик Буковський (1251 м) та Галич (1333 м н.р.м.).

Через РЛПН проходить Головний європейський вододіл, який розділяє басейни двох великих європейських рік – Сяну (басейн Балтійського моря) та Дністра (басейн Чорного моря). Витоки р.Сян знаходяться на південь від с. Сянки, а р. Дністер – біля с. Вовче (поблизу с. Шандровець). На території РЛПН вододіл бере свій початок на півдні, у районі Ужоцького перевалу, потім він повертає на північ до с. Сянки, від якого проходить у північно-західному напрямку хребтами Бучок і Сянським, де різко звертає на схід, до г. Висока. Від цієї вершини вододіл знову повертає на північний захід (майже паралельно до зовнішньої межі парку) і за с. Боберка, на півночі, він входить на територію Польщі.

КЛІМАТИЧНІ УМОВИ

Клімат РЛПН, як і інших гірських місцевостей, визначається орієнтацією гірських хребтів і долин відносно до переважаючих повітряних мас, а також морфометричними особливостями рельєфу – висотою, вертикальним і горизонтальним розчленуванням тощо.

У Східних Бескидах переважають західні повітряні течії (19,5% усіх днів); північно-західний перенос становить 10,5%, а північно-східний – лише 5,4%. Найбільший вплив на погодні умови території мають північно-західні повітряні маси.

Якість кліматичних досліджень значною мірою залежить від забезпеченості даними багаторічних режимних спостережень. У цьому відношенні РЛПН вигідно відрізняється від інших складових МРБ “Східні Карпати”, завдяки близькому розміщенню метеорологічної станції Турка (абс. вис.594 м н.р.м.). Метеостанція розміщена на відстані не більше 25 км від крайніх точок РЛП, вона проводить спостереження з 1881 року. Для порівняння відзначимо, що найближча метеостанція у польській частині МРБ знаходиться у м. Лісько (Lesko) на абсолютній висоті 386 м н.р.м. і віддалена від крайньої точки Бещадського парку народowego на 65 км. Таким чином, дані спостережень на метеостанції Турка є репрезентативними не тільки для РЛПН, але і для сусідніх територій, що входять в МБЗ “Східні Карпати”.

Згідно із зонуванням польських кліматологів, проведених у Бещадському парку народовому, РЛПН знаходиться в межах трьох кліматичних поясів:

- 1) помірно-теплого – місцевості нижче 650 м н.р.м. на випуклих формах рельєфу і нижче 520 м н.р.м. на ввігнутих формах;
- 2) помірно-холодного поясу – 650-1075 м н.р.м. – на випуклих формах і 520-850 м н.р.м. – на ввігнутих;
- 3) холодного поясу – вище 1075 м н.р.м. на випуклих формах і вище 850 м – на ввігнутих.

За цим зонуванням територія Парку знаходиться у помірно-холодному поясі, який займає більше ніж 80% території Парку. Сума активних температур (більше +10°C) становить у цій зоні 1600°-2200°. Середня річна температура повітря становить 5,6°C, а ґрунту – 6,0°C.

Перехід середньодобової температури повітря через 0° встановлюється 16 березня і 22 листопада.

В середньому на території Парку випадає 841 мм опадів за рік. Найбільше опадів випадає у липні – 112 мм, найменше у грудні і лютому – 40 мм.

У вітровому режимі переважають південно-східні і південні вітри. Середньорічна швидкість вітру становить 2,7 м/сек.

ГЕОЛОГО-ГЕОМОРФОЛОГІЧНА БУДОВА

У тектонічному відношенні Стрийсько-Сянська верховина приурочена до Кросненської тектонічної зони. Кросненська зона займає крайнє північне положення і є продовженням Сілезької зони – важливої тектонічної одиниці Західних Карпат. Однак ці дві зони суттєво відрізняються. Сілезька зона є алохтонною (переміщеною), має покривну будову і насунута у північному напрямку на інші тектонічні структури. Кросненська зона, хоча за характером відкладів дуже схожа до Сілезької, є автохтонною (не переміщеною). Ця структура, простягаючись від м. Кросно у Польщі через всі Українські Карпати до Бродінської улоговини в Румунії, має депресивний характер і тому її ще називають Центральною Карпатською депресією. Тектонічними структурами нижчого рангу у Кросненській зоні є луски – складки які насунуті одна на одну в результаті горизонтального зміщення, тому крила таких складок зрізані по площині насувів. У поперечному геологічному перетині на території Парку виділяється до восьми лусок. Всі вони складені породами олігоценового флішу кросненської серії і простягаються з північного заходу на південний схід.

Товстошаруваті пісковики нижньокросненської світи найкраще виражені в рельєфі. На польській території їх називають отритськими пісковиками. Вони залягають переважно в тилевій частині лусок. У крайній південній лусці до них приурочений найвищий гірський хребет МРБ “Східні Карпати”. У Бещадському парку народовому він фіксується вершинами Букове Бердо (1311 м), Тарниця (1346 м), Галич (1333 м), Розсипанець (1281 м), а на межі Бещадського парку народового з Ужанським НПП - вершинами Полонина Буківська (1134 м), Кінчик Буківський (1251 м), Свинська (1207 м). Вузькі смуги нижньокросненських пісковиків, що залягають у тилевих частинах наступних лусок, також обумовлюють поширення додатніх форм рельєфу – ланцюг острівних гір вздовж долини верхнього Сяну. Тут розташовані Сянківська Кічера (870 м), Кічерка (769 м), Вершок (851 м), Щовб (818 м), Кічера Бенівська (818 м), хребет Бичок (950 м), який кулісоподібно заміщується асиметричним Сянським хребтом (884 м) і далі на північний захід продовжується розчленованими горами Лосівка (818 м), Кам'янець (760 м), Червоний Верх (772 м), а на польській території переходить в пасмо Отриту (894 м). З поширенням нижньокросненських пісковиків також пов'язані вододільні хребти, які фіксують північно-західну межу Парку.

Між вузькими смугами пісковиків значну площу займають відклади глинистого нижньокросненського флішу, представленого чорними і сі-

рими аргілітами з вузькими прошарками пісковиків і дрібнозернистих алевролітів. Зустрічаються також конгломерати і олістоліти, які є індикаторами підводно-зсувних явищ періоду морської седиментації. В районі Ужоцького перевалу спостерігаються лінзовидні включення екзотичних порід до флішового фундаменту і травертинів.

Геолого-геоморфологічна будова Парку значною мірою вплинула на склад його флори і рослинності.

ГРУНТОВИЙ ПОКРИВ

Грунтовий покрив території РЛПН формують просторові комбінації бурих лісових, дерново-буроземних і лучно-буроземних ґрунтів.

Бурі лісові ґрунти це одні з найбільш поширених ґрунтів гірської зони. Утворились під лісовою рослинністю з вираженою вертикальною зональністю при надмірному атмосферному зволоженні і добрій водопроникності материнських порід – елювій-делювій карпатського флішу. Залежно від інтенсивності поверхневого стоку, внутрішньо-ґрунтової дренажності, форм рельєфу і висоти над рівнем моря бурі лісові ґрунти мають різну потужність ґрунтового профілю і різний ступінь вилугованості та щебенюватості, а тому поділяються за потужністю гумусованого горизонту на глибокі, середньоглибокі і неглибокі. Це має важливе значення для планування сільськогосподарського та лісгосподарського використання.

Основними ознаками ґрунтів даного типу є бурий колір профілю, зумовлений накопиченням бурих (ульмінових) кислот і фульвокислот, зв'язаних з залізом і алюмінієм, відсутність або дуже слаба вираженість ознак перерозподілу колоїдів за профілем (процесу опідзолення). Профіль найбільш поширених бурих лісових середньоглибоких ґрунтів має таку будову: Н – гумусовий (до глибини 20 – 22 см), темнувато-бурий, піщано-суглинковий, грудкуватий, щебенюватий; Н_p – перехідний (до глибини 40 – 50 см), менше гумусований, бурий, щебенюватий; Ph – перехідний до материнської породи (до глибини 65 – 85 см), бурий грудкувато-горіхуватої структурою, щебенюватий; P – материнська порода (елювій-делювій корінних порід).

Бурі лісові неглибокі ґрунти мають менш інтенсивно розвинений профіль, середнь- або сильнощебенюваті, потужність горизонтів Н + Н_p не перевищує 65 см.

Бурі лісові глибокі ґрунти характеризуються низьким вмістом щебеню, глибина їхнього профілю (Н + Н_p) – понад 85 см.

Завдяки високій водопроникності бурі лісові ґрунти переважно неоглені, серед них трапляється мало глеюватих та глейових.

За гранулометричним складом переважають середньосуглинкові та легкосуглинкові ґрунти. Середні дані масових фізико-хімічних аналізів основних видів бурих лісових ґрунтів вказують на те, що вони дуже близькі один до одного. Характеризуються вмістом гумусу з коливанням від 3,5 до 7,5% у верхньому горизонті і поступовим зменшенням його кількості з глибиною. Якісний склад гумусу (низький вміст або відсутність гумінових кислот, зв'язаних із кальцієм) пов'язана з нагромадженням обмінно-

го алюмінію в бурих лісових ґрунтах і низькою насиченістю їх основами – калцієм і магнеєм. Реакція ґрунтового розчину в гумусовому горизонті сильнокисла, рН сольове 4,24-4,53. Вниз по профілю кислотність знижується і в перехідному до породи горизонті становить 4,36-4,69. При дуже високій гідролітичній кислотності 14,35 мг-екв на 100г ґрунту, і середньому вмісті ввібраних основ (Ca²⁺ – 7,68 мг-екв на 100г ґрунту, Mg²⁺ – 6,00 мг-екв на 100г ґрунту) ступінь насичення основами низький (49 %). Вміст водню становить 0,10 мг-екв на 100г ґрунту, рухомого алюмінію – 28,80 мг на 100 г ґрунту

Особливості буроземних ґрунтів, які накладають обмеження на їх використання як орних земель є їх висока кислотність і незадовільний режим фосфорного живлення, які із збільшенням висоти місцевості над рівнем моря зростають і зменшуються внаслідок господарського використання тривалості часового періоду окультурювання ґрунту з використанням інтенсивних агротехнологій). Найменш кислими і найбільш родючими є давно розорані бурі лісові опідзолені суглинкові та супіщані слабощебенюваті ґрунти давніх терас та нижнього поясу гір у межах висот до 500 м над рівнем моря.

Дерново-буроземні ґрунти є другою генетичною групою ґрунтів, поширених у гірській зоні.

Вони поширені під трав'яною рослинністю або ріллею на безлісних схилах (царинках) та рівнинних вододілах. Найбільш поширені дерново-буроземні ґрунти, які сформувалися по високих надзаплавних та заплавних терасах на добре дренажованих алювіально-делювіальних суглинках.

Дерново-буроземні ґрунти на різних породах відрізняються від бурих лісових ґрунтів наявністю дернового горизонту темно-сірого забарвлення з більшою насиченістю обмінним кальцієм.

Профіль цих ґрунтів має таку будову: Н – дерновий добре гумусований горизонт глибиною до 20 – 40 см темно-сірого кольору з слабо виявленою зернисто-грудкуватою структурою; Н_p – перехідний горизонт до глибини 60 – 90 см, з бурим відтінком, гумусований на значну глибину, зернисто-грудкуватої структури; P (gl) – материнська порода (алювіальні суглинки в заплавах або елювій-делювій карпатського флішу на схилах та вододілах).

Глибодерново-буроземні ґрунти мають чорноземновидний профіль, більше гумусовані (Н + Н_p до 100 – 140 см), містять більше обмінного кальцію.

ґрунти даної генетичної групи на поширені на терасованих гірських схилах використовуються як орні землі, зрідка – під кормові угіддя.

Внаслідок неглибокого залягання ґрунтових вод (90 – 160 см), у заплавах більш поширені глеюваті та глейові відміни даних ґрунтів. Гранулометричний склад дерново-буроземних ґрунтів переважно легкосуглинковий та середньосуглинковий. Характерним для них є наявність по всьому профілю значної кількості щебеню, що дає підставу розділяти їх на відміни за ступенем щебенюватості.

Фізико-хімічні властивості дерново-буроземних ґрунтів досить схожі до фізико-хімічних властивостей бурих лісових ґрунтів. Реакція ґрунтового розчину сильно- та середньо кисла, рН сольове коливається від 4,0 до 5,0. Гідролітична кислотність – у межах 4 – 12 мг•екв на 100 г ґрунту. Вміст гумусу в орному шарі – від 2 до 5%, а на сіножатах він досягає інколи 8% і більше. Дерново-буроземні ґрунти характеризуються високим вмістом рухомого алюмінію – 8 – 10 мг на 100 г ґрунту. Ступінь насиченості основами невисокий – 52 – 69%.

Агрономічні властивості дерново-буроземних ґрунтів є кращими, ніж буроземів лісових. Рухомими формами азоту вони забезпечені середньо, фосфором вище середньо, забезпеченість обмінним калієм здебільшого висока. Неоглеєні і глеюваті відміни цих ґрунтів відзначаються доброю водопроникністю, глибоким стоянням ґрунтових вод, хоч періодично і можуть зазнавати їхнього впливу в нижніх горизонтах. Належать до давно оброблюваних і найпродуктивніших ґрунтів гірської, які інтенсивно використовуються під польові, кормові, овочеві та технічні культури. Для збільшення родючості орних земель потрібно вносити високі дози органічних і мінеральних добрив. На змитих ґрунтах норми внесення органічних і мінеральних добрив слід збільшувати на 10 – 20%. Високу кислотність необхідно нейтралізувати вапнуванням.

Дерново-буроземні глейові ґрунти також належать до родючих, але вони періодично підтоплюються до рівня 20 – 60 см від поверхні, тому можуть обмежено використовуватися під сільськогосподарські культури. Внесення органічних добрив значно підвищує їх біологічну активність, стимулює розвиток аеробних бактерій-азотофіксаторів.

Лучно-буроземні ґрунти поширені на високих заплавах річок Яблунька та Ріка. Утворилися переважно на суглинкових алювіальних породах, що підстилаються піщано-річковим алювієм. Відрізняються від дерново-буроземних ґрунтів більш інтенсивним темно-сірим забарвленням не тільки гумусового (Н), але і перехідного горизонту (Нр до глибини 65 см і більше), мають добре виражену горіхувато-зернисту структуру. Як і дерново-буроземні ґрунти, залежно від дренажності і глибини залягання ґрунтових вод (80 – 150 см) вони бувають опідзолені, глеюваті та

глейові. За гранулометричним складом – піщано-легкосуглинкові та середньосуглинкові. Одні з найбільш родючих ґрунтів гірських територій. Вміст гумусу у верхньому горизонті – 4 – 7%, з глибиною він поступово зменшується.

Реакція їх слабокисла, рН сольове 5,0 – 6,0. Гідролітична кислотність становить 2,6 – 3,2 мг•екв на 100 г ґрунту, сума ввібраних основ 21 – 32 мг•екв на 100 г ґрунту, ступінь насиченості основами 80 – 90%. Ці ґрунти середньо забезпечені рухомим азотом, середньо і вище середнього рухомим фосфором, високо – калієм. Хоча добре дренажні, але періодично зазнають впливу ґрунтових вод, що гідравлічно зв'язані з річковими водами і циркулюють у рінках. Завдяки добрій гумусованості та насиченості кальцієм ці ґрунти легко піддаються окультурюванню і використанню під кормові, овочеві та технічні культури.

РОСЛИННІСТЬ

Панівним типом природної рослинності на території Парку є ліси. Первинно на території Надсяння, як у Турківсько-Старосамбірському геоботанічному районі загалом, були сформовані рослинні пояси букових лісів (переважно на південних мегасхилах), ялицево-букових (переважно на північних мегасхилах). Смереково-ялицево-букові ліси мали обмежене поширення, були приурочені до високогір'я, зокрема до кам'янистих схилів холодних урочищ. Під впливом німецької лісової школи, що орієнтувалася на монокультурне лісове господарство, поступово букові, ялицево-букові та буково-ялицеві ліси були трансформовані у монодомінантні смеречники. Крім антропогенного чинника, природну зміну порід спричиняли й природні умови, оскільки північні мегасхили Бескидів перебувають у так званій зоні «дошової тіні», яка характеризується високою хмарністю, малою кількістю сонячних днів і низькою сонячною радіацією, помірним та прохолодним кліматом і значною кількістю опадів (до 1000 мм на рік). У таких умовах смерека європейська та ялиця біла відзначаються високим життєвим потенціалом і тому мають вищу конкурентну здатність порівняно з буком лісовим.

Зараз до складу земель РЛПН належать ліси держлісфонду ДП „Боринське лісове господарство”, які включають ліси 1-23 кварталів Боринського (1391 га) та 1-24 кварталів Яблунського лісництва (2498 га). Окрім лісів держлісфонду, до Парку також належать лісові землі комунальної власності Турківського лісгосподарського підприємства „Галсільліс” - 1-9 квартали Лімнянського лісництва площею 85 га, 38-60 квартали Турківського лісництва площею 2512 га. Основними деревними породами на території ДП „Боринське лісове господарство” є ялиця біла (32%), ялина європейська (49%), бук лісовий (17 %). Найбільшу площу займають середньовікові насадження (45 %), значно меншу молодняки (14%) та пристигаючі й стиглі насадження (відповідно 12 і 6%). Порівняно з лісами державної форми власності, комунальні ліси зазнали масштабніших територіальних і структурних змін, які негативно позначилися на їх стійкості. Як у Лімнянському, так і в Турківському лісництвах „Галсільлісу”, переважають молоді й середньовікові деревостани, оскільки стиглі ліси були вирубані, значні площі займають незімкнуті лісові культури та зарослі чагарників ліщини, сірої вільхи, ялівцю, бузини та інших деревних порід.

Серед природних лісових угруповань в РЛПН найбільш цікавим є урочище «Бучок» (1391 га), розташоване у прикордонній смузі РЛПН. На

Сянському вододільному хребті є місця, де збереглися природні масиви букових, ялицево-букових та смереково-ялицево-букових лісів віком 70-80 років. В урочищі «Бучок» виявлені фрагменти природних букових і ялицево-букових деревостанів пралісового характеру. Для їх охорони проф. С.Стойко запропонував створити чотири лісові резервати, а саме у Боринському лісництві – буковий резерват «Бучок»(7,3 га), буковий резерват «Ліски» (3,0 га), ялицево-буковий резерват «Ліски» (2,7 га); лісові резервати в Яблунському лісництві – ялицево-буковий резерват «Сянське» (25 га), ялицево-буковий резерват «Сянське» (24 га).

ФЛОРА

РЛПН є одним з осередків збереження рослинного світу низькогірської частини Карпат. Їдучи автомобільною трасою Львів-Турка-Ужгород, обов'язково хочеться звернути, щоб завітати до Надсяння. Вітерець погойдує крони крилатих буків, струнких смерек та ялиць, якими вкриті подовгасті хребти, долинами тягнуться села, оточені барвистими килимами лук. Не віриться, що всього-навсього 500-600 років тому це був зовсім дикий край. Села на території парку з'явилися лише у 15-16 століттях. Свідченням цього, окрім історичних джерел, є результати палінологічних досліджень та радіовуглецевого аналізу проб торфу із оліготрофного сфагнового болота Мішок. Болота такого типу рідкісні в Карпатах. Оліготрофне болото Мішок, що знаходиться в одноіменному урочищі у долині ріки Сян, – своєрідна книга історії флори цього краю. Проте її можуть прочитати лише палінологи – вчені, які займаються вивченням пилку рослин. Сфагнові болота формуються у перезволожених низинах, на місцях озер, які замулюються тощо. Вони вкриті мохами роду сфагнум (*Sphagnum*), які ще називають торф'яними мохами. Це листостеблові рослини, без ризоїдів, з розміщеними пучками гілочками, що зібрані на верхівці в розетку. Щорічно наростаючи верхівкою, знизу рослина відмирає, перетворюючись на торф. Середня швидкість накопичення торфу складає близько 1 мм на рік. Цікавою особливістю сфагнумів є те, що вони можуть накопичувати і утримувати в листках велику кількість води. У деяких видів маса накопиченої води може перевищувати до 20 разів суху масу рослини. Під шаром моху формуються кислі бідні на поживні речовини торфи. Такі умови несприятливі для життя живих організмів, навіть для бактерій. Тому у

сфагнових болотах добре зберігаються рештки дерев, пилок. Будь-які органічні речовини у товщі торфу можуть зберігатись упродовж тисяч років.

Видовий склад судинних рослин оліготрофного болота надзвичайно бідний (всього біля 15 видів), тут панують мохи. Сфагнуми щільною «ковдрою» вкривають болото Мішок, у моховому покриві переважають сфагнум бурий (*Sphagnum fuscum* (Schimp.) Klinggr.) та сфагнум магеланський (*Sph. magellanicum* Brid.). Хоча видів судинних рослин на болоті мало, тут зустрінете види, яких не відшукаєте у жодному іншому куточку РЛПН.

Наприклад, тут росте рослина-хижак росичка круглолиста (*Drosera rotundifolia* L.) з родини росичкові (*Droseraceae*). Це багаторічник заввишки 10-20 см. Суцвіття значно довші, квітки з 5-ма білими пелюстками та 5-ма чашолистками, розкриваються тільки за сонячної погоди. Але за будь-якої погоди її округлі листкові пластинки на довгих черешках виблискують смертоносними «росинками». Верхній бік та краї кожного листка вкриті волосками з червоною залозистою голівкою. Голівку оточує крапелька тягучого липкого слизу, що містить речовини, які зійснюють на комах паралізуючу дію. Слиз залозистих волосків також містить ферменти, які нагадують за складом травний сік тварин. Коли комаха потрапляє у липку пастку, листок згортається. Як же відбувається «полювання»? Професор М.Г. Холодний, який вивчав це питання, вважав, що рух залозистих волосків спостерігається тоді, коли слідом за механічним подразненням листка настає його хімічне подразнення речовинами тіла комахи. Листок росички не відчуває вагу того, що на нього потрапило, але сприймає його запах. Коли ж на листок росички впаде суха травинка або ще щось неїстівне, залозисті листки тільки ледь здригнуться і знову лишаться нерухомими. Оскільки здатність житись тваринною їжею виробилась у росички як своєрідне пристосування до бідних субстратів, рослина отримує з комах насамперед мінеральні сполуки - солі натрію, калію, магнію, фосфору та азоту.

Також тільки на оліготрофному болоті побачите андромеду багатолісту (*Andromeda polifolia* L.), водянку чорну (*Empetrum nigrum* L.), багно звичайне (*Ledum palustre* L.), журавлину дрібноплідну (*Vaccinium microcarpum* (Turcz. ex Rupr.) Schmalh.) та журавлину звичайну (*V. oxycoccos* L.). Усі вони – гляціальні релікти, гості, яких привели у наші краї зледеніння.

Склад флори РЛПН змінився під впливом людської діяльності. Адвентивні види рослин (види, занесені за посередництвом людини) – це своєрідні віхи історії розвитку флори. Їх поділяють на археофіти (види, занесені до 15 ст.) та кенофіти (занесені після 15 ст.).

Деякі види-прибульці настільки тісно зуміли прижитись у свідомості нашого народу, що не тільки стали невід'ємним атрибутом народних звичаїв та обрядів, а й вважаються місцевими. Прикладами може слугувати усім відомий барвінок малий (*Vinca minor* L.) з родини Барвінкові (*Apocynaceae*) та полин гіркий (*Artemisia absinthium* L.) з родини Складноцвіті (*Compositae*). Барвінок малий – кенофіт середземноморського походження. Цю зимозелену рослину, що дарує нам навесні небесно-блакитні квітки, у можна зустріти у листяних лісах на хребті Бучок та на місці колишніх сіл, де, очевидно, барвінок культивували як декоративну рослину. Полин гіркий – археофіт ірано-туранського походження, можна побачити обабіч доріг, на пасовищах, зрубках.

Натомість історію появи інших видів на наших теренах народна пам'ять зберігає протягом сотень років у легендах та переказах. Наприклад, до наших днів дійшла легенда про айр болотяний (*Acorus calamus* L.), вид родини Ароїдні (*Araceae*). Він – археофіт південно- та південно-східноазійського походження, проте без нього сучасні українці не уявляють Зелених свят. «Отже, було це давно... Ще за часів татарської навали. У Надсянні, якраз там, де нині розташувалось село Дністрик Дубовий, під лісом било джерело з цілющою водою. Перехожі тамували спрагу, решта води в Дністер-ріку спливала. Дбали люди про джерело. А воно, кажуть, навіть говорити вміло людською мовою. Замулять його весняні або дощові води, джерело й заговорить до перехожого чоловіка: «Змилуйся, гречний газдо, почисти мене». І добрі люди прислухалися до його голосу: чистили дно від намулу, а джерело віддячувало цілющою водою. Було так доти, доки хмари татар і турків не насунули на Русь. Вони також хотіли втамувати спрагу. Та й коней треба було напувати, і страви не звариш без води... Ото прийде, було, зайда татарський до джерела, припаде до живої води спраглими устами, а джерело йому мову відбирало, а то й дух заперало. Тоді й почали татари якесь коріння з собою возити, що айром у них називалось. Нібито те коріння водойми очищає. Де розкидають його, воно зеленню проростає. Вважали, що вода питна лиш у тих місцях, де айр виростає. Накидали того коріння й довкола джерела з цілющою водою, і воно розрослося аж до самого Дністра і далі. Минув час, тікали татарські орди різними дорогами на південь, порятунку шукали. І знову не оминули того джерела, бо довелося вибиратись тією ж дорогою. Нагнувся татарин до джерела водиці напитись. А воно йому: «Не напою тебе, вороже клятий, бо багато лиха ти мені й народові нашому заподіяв». Поміж тієї буйної зелені, що повиростала з татарського коріння, розтеклася вода, утворивши грузьке болото, трясовину. І чим ближче тяглися до води та-

тари, тим далі заводило їх джерело у трясовину, і засмоктала їх багноюка. Відтоді йменують в народі ту зелену пахучу рослину татарським зіллям. Так воно називається й донині.» А у парку аїр і далі росте по вологих канавах в околицях сіл Дністрик Дубовий та Боберка.

У РЛПН зафіксовано всього 93 адвентивних види: 39 – археофітів та 54 кенофіти. За походженням переважають види, батьківщина яких – Середземномор'я та Північна Америка.

Рослини нашої флори також полюбляють «мандрувати». Вид, на який часто натрапляємо у Парку, всім відомий подорожник великий (*Plantago major* L.) з родини Подорожникові (*Plantaginaceae*), до Америки потрапив за допомогою людини. На американський континент його принесли конкістадори. Де проходили європейці, там і виростили невідомі індіанцям рослини, листки яких частково нагадують слід людської стопи. Тому місцеві жителі назвали його «слідом білої людини». До приходу європейців аборигени не знали цього виду. Листки подорожника щільно притиснуті до землі – пристосування до витоптування, тому він часто росте на дорогах, стежках, а дрібне насіння легко застрягає у заглибинах підошов чи складках одягу. Ось так і «мандрує» подорожник...

Сучасна природна флора судинних рослин РЛПН нараховує 645 видів та підвидів, що становить близько 30 % флори Українських Карпат. Вони належать до 321 роду, 96 родин та 5 відділів.

У флорі Парку на частку судинних спорових та голонасінних припадає лише близько 4% від загальної кількості видів. Найбільша кількість видів та підвидів належить до покритонасінних – 96% (на дводольні припадає 74, а на однодольні – 22%). До судинних спорових рослин належать плауни, хвощі та папороті – одні з еволюційно найдревніших груп рослин на нашій планеті.

Плауни – вічнозелені багаторічні трав'янисті рослини, схожі на зелені (брієві) мохи. Перші 1-15 років свого життя (залежно від виду) вони проводять під землею, – їх заростки ведуть сапрофітний (отримують необхідні для життєдіяльності речовини за рахунок руйнування залишків мертвих організмів) або напівсапрофітний спосіб життя, вступаючи в симбіоз з грибами. У Парку трапляються види плаунів:

- баранець звичайний (*Huperzia selago* (L.) Bernh. ex Schrank et Mart.) – у парку трапляється в ялицево-смереково-букових, смерекових лісах з моховим покривом, зрідка;
- плаун колючий (*Lycopodium annotinum* L.) – росте по краях оліготрофного болота, у РЛПН трапляється дуже рідко (виявлений в урочищі Мішок);

- плаун булавоподібний (*Lycopodium clavatum* L.) – у парку «Надсянський» росте на ялівцевих пустищах, що використовуються як пасовища, на узліссях, часто, місцями масово.

Латинську назву роду *Lycopodium* було введено в науку в XVI ст. німецьким ботаніком Я.Т. Табернемонтаном. Описуючи вид плауна, відомого зараз як плаун булавоподібний, вчений навіть як синонім серед німецьких назв цієї рослини латнське означення «*lycopodium*», що перекладається як «вовча лапка». Дійсно, стебло цього виду плауна із зближеними листками нагадує вовчу лапу. Українська назва «плаун», очевидно, пов'язана з тим, що легкі, багаті жирами спори не тонуть у воді, а плавають на поверхні. Плауни – лікарські рослини, а їх спори містять значний вміст воско-смоли, тому вони раніше використовувалися у піротехніці.

До родини *Equisetaceae* (Хвощові) належать кореневищні багаторічні трав'янисті рослини. Латинську назву «*equisetum*» вперше запропонував древньоримський природознавець Пліній Старший, маючи на увазі, очевидно, схожість гіллястих пагонів хвоща із кінським хвостом (від лат. «*equis*» – кінь, «*seta*» – щетина, жорстке волосся). Народна назва рослини «сосонка» пов'язана з кільчастим розташуванням гілочок, що надає цій споровій рослині схожості із сосною. На території РЛПН трапляються шість видів хвощів:

- хвощ польовий (*Equisetum arvense* L.) – на сіножатях, луках, узліссях, узбіччях доріг, часто;
- хвощ річковий (*Eq. fluviatile*) – на заболочених місцях, спорадично;
- хвощ зимуючий (*Eq. hyemale* L.) – в ялицево-смереково-буковому лісі, рідко (урочище Мішок);
- хвощ болотяний (*Eq. palustre* L.) – на перезволожених місцях, спорадично по усій території;
- хвощ лісовий (*Eq. sylvaticum* L.) – в букових, ялицево-смереково-букових, смерекових лісах, розсіяно по всій території;
- хвощ великий (*Eq. telmateia* Ehrh.) – на вологих заболочених берегах рік, низинах, відносно рідко.

Хвощі застосовуються в народній медицині й домашньому господарстві. Давні індіанці з Північної Америки з кореневищ хвоща болотяного плели кошики. Жорсткі стебла хвоща зимуючого і подібних видів використовували для полірування деревини.

В Парку трапляється 12 видів папоротей, що належать до шести родин відділу Папоротеподібні. Серед них:

- орляк звичайний (*Pteridium aquilinum* (L.) Kuhn s.l.) – росте на зрубках, у світлих зріджених лісах, на узліссях, луках, трапляється на всій території Парку;

- ореоптерис краесім'яний (*Oreopteris limbosperma* (All.) Holub.) – у ялицево-смерекових лісах, рідко (хребет Красний);
- фегоптерис з'єднаний (*Phegopteris connectilis* (Michx.) Watt) – у ялицевих, смерекових, букових лісах, на зрубках, часто по всій території парку;
- безщитник розставленолистий (*Athyrium distentifolium* Tausch ex Opiz) – у ялицево-смерековому лісі, хребет Сянський;
- безщитник жіночий (*Ath. filix-femina* (L.) Roth) – у листяних, хвойних та мішаних лісах;
- голокучник дубовий (*Gymnocarpium dryopteris* (L.) Newman) – у ялицево-смерекових та смерекових, тінистих букових лісах, на всій території Парку;
- щитник шартрський (*Dryopteris carthusiana* (Vill.) H.P.Fuchs) – на зрубках, у лісах, на всій території Парку;
- щитник чоловічий (*Dr. filix-mas* (L.) Schott) – у хвойних та мішаних лісах, на зрубках, на всій території Парку;
- блехнум колосистий (*Blechnum spicant* (L.) Roth) – у вологих ялицевих, смереково-ялицевих лісах, рідко;
- багатоніжка звичайна (*Polypodium vulgare* L.) – зафіксована у ялицево-смереково-буковому деревостані в урочищі Мішок.

Українці склали безліч легенд про папороті. Ось одна з них: «Квітне папороть тільки одну мить – опівночі на Івана Купала. Опівночі із широких листків папороті раптом з'являється пуп'янок, який на очах починає зростати і підійматися вгору. З нього з'являється червоно-вогняна квітка, така яскрава, що боляче дивитись. У цю мить треба зірвати квітку. Але людині дуже рідко вдається це зробити. Нечиста сила не хоче підпустити людину до чудової квітки з чарівними властивостями. Хто ж розшукає квітку папороті та зуміє нею завладіти, той набуде неабиякої влади над усіма й над усім. Немає нічого неможливого для володаря цієї квітки. Така у ній сила. З нею можна бачити всі скарби, як би глибоко під землею вони не були». За іншими ж переказами, „квітка” папороті дає бачення під землею захованих скарбів, а у щасливця-володаря „квітки” відкриваються очі на правдиві скарби мудрості та любові... Щоправда, розшукати таку квітку набагато важче, аніж самі скарби. Мало кому пощастило здійснити свою мрію. Спробуйте і ви відшукати цю магічну „квітку”. Можливо, вона принесе вам щастя. Щоправда, який саме з 12 видів папоротей флори РЛПН квітне на свято Купала, вам доведеться довідатись самостійно, – ботаніки у вирішенні цього складного питання, на превеликий жаль, безсилі, так само як щодо „квітки”, папороті...

Відділ Голонасінні (*Pinopyta*) представлений у флорі РЛПН всього п'ятьма видами з двох родин. Родина Соснови (*Pinaceae*) нараховує чотири види, а саме:

- смерека європейська (*Picea abies* (L.)) – одна з основних лісоутворюючих порід у Парку;
- ялиця біла (*Abies alba* Miller) – звичайний вид флори Парку. Це високе вічнозелене дерево з вузькопірамідалною кроною та темно-сірою корою. Від смереки європейської чітко відрізняється плоскою, знизу з білими смужками хвоєю, – тому й видова назва – «біла»; насінні шишки спрямовані догори, криючі луски відігнуті донизу, на кінці мають загнуте вниз вістря. Тіньовитривала, вибаглива до вологості повітря рослина. Одна з основних в Карпатах гірських лісоутворюючих порід, яка зазнала надмірного вирубування через цінну деревину;
- модрина європейська (*Larix decidua* Miller) – як інтродуцент у лісах, трапляється спорадично. Єдиний вид голонасінних нашої флори, який на зиму скидає шпильки. Модрина має цінну міцну деревину, кору та хвою використовують у медицині;
- сосна звичайна (*Pinus sylvestris* L.) – насадження на території Парку (хребет Сянський, Бучок), на ялівцевих пустищах часто дає самосів.

До родини Кипарисові (*Cupressaceae*) належить один вид – яловець звичайний (*Juniperus communis* L.), який приурочений до пустищ, пасовищ, узлісь й трапляється дуже часто на території Парку. Це красивий кущ або дерево до 6 м заввишки, його часто культивують як декоративний. В представників роду яловець цікаві, незвичайні як для шпилькових є ягодоподібні мя'систі шишки. Місцеві мешканці займаються заготівлею ягід яловцю як для вланих потреб, так і для здавання цієї цінної лікарської сировини.

У флорі РЛПН переважають представники відділу Покритонасінні. До класу Однодольних належить 139 видів. Найцікавішим видом однодольних флори РЛПН є цибуля кіляста (*Allium carinatum* L.) з родини Лілійних (*Liliaceae*), знайдений поблизу села Нижня Яблулька. На сьогодні це єдине, підтвержене новими гербарними зборами, місцезнаходження цього виду в Україні. Найчисельнішою за кількістю видів є родина однодольних – Злакові (*Poaceae*), вона знаходиться на другому місці за кількістю видів серед родин флори парку. Це переважно види відкритих ділянок, – лук та узлісь. Назвемо ті з них, які найчастіше трапляються в парку:

- мітлиця тонка (*Agrostis capillaris* L.) – росте на післялісових луках, узліссях, зрубках, звичайно на території Парку;
- пахуча трава звичайна (*Anthoxanthum odoratum* L.) – луки, узлісся, зруби, звичайно на всій території Парку. Пахуча трава звичайна у

чистому вигляді погано поїдається худобою через наявність ароматичної речовини – кумарину. В сіні та на пасовищах (як домішка до інших рослин) поїдається усіма тваринами більш-менш задовільно. Трава, особливо висушена, є пахучою й надає сіну приємного запаху. У народній медицині її застосовують при захворюванні органів дихання і при задусі. Висушену траву цієї рослини використовують для ароматизації тютюну і білизни при пранні;

- раграйс високий (*Arrhenatherum elatius* (L.) Beauv. ex J. et C. Presl) – на післялісових луках, узліссях, спорадично;
- трясунок середня (*Briza media* L.) – післялісові луки, узлісся, зруби, часто;
- кунічник наземний (*Calamagrostis epigejos* (L.) Roth) – на луках, узліссях, зрубках, спорадично;
- гребінник звичайний (*Cynosurus cristatus* L.) – післялісові луки, узлісся, зруби, часто;
- грястиця звичайна (*Dactylis glomerata* L.) – післялісові луки, узлісся, зруби, сади, часто;
- щучник дернистий (*Deschampsia cespitosa* (L.) Beauv.) – луки, зруби, часто;
- пирій повзучий (*Elymus repens* (L.) Gould) – на луках, узліссях, зрубках, як бур'ян на полях, спорадично;
- костриця лучна (*Festuca pratensis* Hudson) – узлісся, зруби, післялісові луки, часто;
- медова трава шерстиста (*Holcus lanatus* L.) – на перезволожених луках, узліссях, зрубках, часто;
- пажитниця багаторічна (*Lolium perenne* L.) – на луках, узліссях, вздовж доріг, часто;
- біловус стиснутий (*Nardus stricta* L.) – післялісові луки, ялівцеві пустощі, звичайно;
- тимофіївка лучна (*Phleum pratense* L.) – післялісові луки, узлісся, зруби, часто;
- тонконіг однорічний (*Poa annua* L.) – на пасовищах, біля доріг, на зрубках, часто;
- тонконіг лучний (*Poa pratensis* L.) – післялісові луки, узлісся, зруби, часто.

Назагал чимось схожі за зовнішнім виглядом до злакових представників родини Осокових (*Cyperaceae*). Але осокові легко відрізнити за тригранними стеблами, почерговими трирядно розташованими листками та різноманітної будови суцвіттями. Найчисельніший у флорі парку рід

осока (*Carex*) належить до родини Осокові також з класу Однодольні. Серед них:

- осока струнка (*Carex acuta* L.) – на заболочених луках, берегах водойм, спорадично на території Парку;
- осока трясунокподібна (*C. brizoides* L.) – у букових лісах;
- осока сіривата (*C. curta* Good. (*C. cinerea* Poll.)) – на перезволожених луках, спорадично;
- осока розсунута (*C. distans* L.) – на вологих луках, спорадично;
- осока повисла (*C. flacca* Schreber) – на луках, зрідка;
- осока просоподібна (*C. panicea* L.) – на вологих луках, болотах, часто;
- осока волотиста (*C. paniculata* L.) – на болотах, спорадично;
- осока волосиста (*C. pilosa* Scop.) – у букових, ялицево-смереково-букових лісах, часто;
- осока кульконосна (*C. pilulifera* L.) – на луках, узліссях, спорадично;
- осока рідкоколоса (*C. remota* L.) – у вологих листяних і мішаних лісах, часто;
- осока здута (*C. rostrata* Stokes in With.) – на болотах, біля струмків, спорадично;
- осока стягнута (*C. spicata* Hudson) – на луках, спорадично;
- осока лісова (*C. sylvatica* Hudson) – у листяних і мішаних лісах, часто;
- осока лисяча (*C. vulpina* L.) – на вологих луках, болотах, спорадично та інші.

Клас Дводольні (*Magnoliopsida*) у флорі РЛПН нараховує 619 видів. Найчисельніша родина флори парку – Складноцвіті (*Asteraceae*). Слід зазначити, що це найбільша родина дводольних. Основна ознака, за якою вирізняються представники складноцвітих – наявність суцвіть кошиків, які помилково дехто вважає квітками, оскільки суцвіття сформовані з дрібних квіток таким чином, що необізнаній людині дійсно нагадують квітку. Ці квіточки сидять на спільному розширеному квітколожі, оточені спільною обгорткою з одного або кількох рядів приквітків. Отже, усім знайома мати-й-мачуха чи маргаритка – це не одна квітка, а суцвіття з величезної кількості квіток!

Ось яскраві жовті квіти, які розцвітають, коли тільки ледь-ледь потепліє. Наче маленькі сонечка, сяють квіти мати-й мачухи (*Tussilago farfara* L.) на горбочках, на берегах потічків, навіть обабіч доріг... Дивну назву має ця рослина: мати-й мачуха. А пов'язана вона з особливостями листка: зверху листок темно-зелений блискучий гладенький, а знизу – листки мають м'яке біле опушення. Прикладіть такий листок до щоки зовнішнім боком і відчуєте неприємний холод, а тепер оберніть листок і прикладіть

іншим боком – відчуєте тепло, ніжність. Ось вам і материнське тепло, і холод мачухи! Але ранньої весни листків мати-й-мачухи не знайдете. Вони з'являються значно пізніше, коли квіти вже перецвіли.

А чи відомо вам, що свою назву «маргаритка» отримала від грецького слова «margarites» – «перлина»? Ця рослина має дуже красиву легенду про своє походження: «Одна маленька, дуже-дуже добра дівчинка, дивилася вночі на небо і їй захотілося, щоб дивні зірки стали земними квітами. Тоді зірки відбилися у блискучих краплях роси, а на ранок земля була всіяна білими квітами». Справді, бутони маргариток схожі на зірочки. Люди вірять, що ці квіти бережуть таємницю людського щастя, і запитують про нього у маргаритки, перераховуючи пелюстки (точніше, з ботанічної точки зору, – язичкові квіти). У РЛПН на пасовищах, обабіч доріг та стежин часто трапляється маргаритка (стокротка) багаторічна (*Bellis perennis* L.).

Чимало складноцвітих мають високу чутливість до світла, що проявляється у здатності розкривати та закривати кошики залежно від інтенсивності освітлення. Тому серед квіткових годинників, запропонованих у першій половині XVIII століття К. Ліннеєм, складноцвітих було винятково багато. Квітковий годинник – це набір видів рослин, висаджений на невеликій площі, квіти яких у ясні сонячні дні відкриваються і закриваються у певний визначений час. Точність такого годинника від години до півгодини. Для кожної місцевості набір видів повинен бути свій, попередньо встановлений спостереженнями.

Також серед складноцвітих трапляються так звані компасні рослини. Опівдні вони розташовують листки ребром до падаючого на них світла, при цьому один широкий бік листової пластинки спрямована на схід, а інший – на захід. Таке розташування листків захищає від перегріву сонячними променями та сприяє зменшенню транспірації без зниження інтенсивності фотосинтезу. З таких рослин в парку можете побачити латук компасний (*Lactuca serriola* Tognet), він росте як бур'ян на городах, засмічених місцях.

Окремі види складноцвітих чутливі не тільки до світла, а й до вологості повітря, тому вони можуть слугувати своєрідними барометрами. Наприклад, якщо кошики одного з представників флори Парку – осоту городнього (*Cirsium oleraceum* (L.) Scop.) у більш-менш ясний день не відкриваються, то велика ймовірність того, що наступного дня падатиме дощ. Вид часто трапляється на вогких луках, у заболочених чагарниках, вільшниках, на берегах річок.

Не менш цікаві пристосування складноцвітих до поширення плодів. Тут багато анемохорів (плоди рослин, які поширюються за допомогою

вітру). Велике значення для цього має „чубчик” плоду з гігроскопічними волосками різної будови. Функцію «літаючого апарата» такий чубчик може виконувати тільки в суху погоду. Для прикладу можна навести таких «чубатих» представників флори РЛПН:

- будяк дужчий (*Carduus acanthoides* L.) – на пасовищах, ялівцевих пустищах, біля доріг, зрідка;
- (*Carlina vulgaris* L.) – на ялівцевих пустищах, часто;
- осот городній (*Cirsium oleraceum* (L.) Scop.) – заболочені луки, сіривільшники, часто;
- осот болотяний (*Cirsium palustre* (L.) Scop.) – заболочені луки, ліси, спорадично;
- кульбаба лікарська (*Taraxacum officinale* Weber in Wiggers s.l.) – на луках, галявинах, узліссях, зрубках, звичайно

У видів складноцвітих, що ростуть біля води, насінини розносяться водою, наприклад, у череди. У Парку є зафіксованих два види цього роду:

- череда поникла (*Bidens cernua* L.) – луки, на перезволожених місцях, у канавах, спорадично по всій території парку;
- череда трироздільна (*B. tripartita* L.) – луки, на перезволожених місцях, у канавах, спорадично по всій території парку.

Трапляються також насінини, які можуть „відповзати” на певну відстань від материнської рослини. Чубок таких рослин надто малий для анемохорії. Це відбувається завдяки гігроскопічним рухам щетинок „чубчика”, які за значної вологості згортаються як парасолька, а у суху погоду – розгортаються. Таким чином насінини здатні „повзати”. Таке пристосування до поширення насіння властиве волошкам, їх у парку – шість видів:

- волошка лучна (*Centaurea jacea* L.) – на післялісових луках, узліссях, звичайно;
- волошка м'яка (*C. mollis* Waldst. et Kit.) – трапляється на місці хатниць, колишніх садів, очевидно вид брався із природи і культивувався як декоративна рослина, природних місцезнаходжень на сьогодні не виявлено;
- волошка карпатська (*C. phrygia* L. subsp. *carpatica* (Porc.) Dostal (*C. carpatica* (Porc.) Porc.)) – післялісові луки, узлісся, спорадично;
- волошка фрігійська (*C. phrygia* L. subsp. *phrygia*) – на луках, узліссях, часто;
- волошка рейнська (*C. rhenana* Boreau (*Centaurea stoebe* L.)) – на залізничній колії, рідко (село Сянки);
- волошка скабіозоподібна (*C. scabiosa* L.) – на сухих луках, зрідка.

Згадаймо й про деревні види флори парку «Надсянський». Основний лісоутворюючий листяний вид – бук лісовий (*Fagus sylvatica* L.) з родини

Букові (*Fagaceae*). Буковим лісом вкритий хребет Бучок. До цієї ж родини належить дуб звичайний (*Quercus robur* L.), щоправда вид на території Парку трапляється зрідка.

З родини Березові (*Betulaceae*) у РЛПН зафіксовано наступні види:

- вільха клейка (*Alnus glutinosa* (L.) Gaertner) – росте на заболочених місцях, спорадично;
- вільха сіра (*A. incana* (L.) Moench) – уздовж струмків, біля річок, спорадично;
- вільха зелена або лелич (*A. viridis* (Chaix) DC.) – у підліску, на узліссях, уздовж струмків, ним заростають старі перелogi, спорадично;
- береза звисла (*Betula pendula* Roth) – на зрубках, у листяних і мішаних лісах, часто;
- ліщина звичайна або горішник (*Corylus avellana* L.) – у лісах, на зрубках, спорадично.

Широко представлена у флорі РЛПН» родина Вербоцвіті (*Salicaceae*).
Ось кілька представників цієї родини:

- тополя чорна (*Populus nigra* L.) – трапляється на зрубках, у вільшнях, спорадично;
- осика (*P. tremula* L.) – на узліссях, зрубках, у світлих лісах, часто;
- верба біла (*Salix alba* L.) – на берегах рік, вологих луках, спорадично;
- верба вушката (*S. aurita* L.) – на болотах, у перезволожених місцях, спорадично;
- верба козяча (*S. caprea* L.) – на вологих луках, берегах рік, у вільхових лісах, спорадично;
- верба п'ятитичинкова (*S. pentandra* L.) – на заболочених луках, берегах рік, у заболочених лісах, спорадично;
- верба прутоподібна (*S. viminalis* L.) – береги водойм, рідко (с. Боберка).

Верби разом з калиною (*Viburnum opulus* L.), родина Жимолостеві (*Caprifoliaceae*), любляють рости близько водойм. Це влучно зауважено і відображено у народному фольклорі. Як, наприклад, у ось у цій легенді: «Жили колись в одному селі мати Верба та її дочка Калина. Мудра й мила зростала дівчинка – мало хто вже таких дітей пам'ятає. А до того ж чарівницею вона була: всі трави із землі піднімала, пташок лікувала, дерева від хвороб рятувала. Не було дитини вродливішої і добрішої душею. Та довідалися про чарівницю Калину вороги. Вирішили її згубити, щоб землю українську багату завоювати, хвороби і зло на людей напустити. День був ясний, мов золотом гаптований, коли пішла дівчинка коси травам розчісувати, горобчиків годувати, льон, дощем прибитий, із землі піднімати. Довго ходила Калина, стомилась, до криниці підійшла. Схилилась над нею,

у жменю води взяла і краплинку пташці дала. Аж раптом почула рідний неньчин голос: «Калино, Калино, не пий водиці...». Дівчина дуже хотіла пити й не звернула на це увагу. Та тільки-но перші краплі піднесла до губ, пташина маленька крилом їх збила. Вдруге воду до губ піднесла – і навів деревом, – калиною над водою зросла... Бігла мати. Плакала. Шукала, та вже доньки любі не застала. Натомість гарне і пишне деревце стояло, сльозинками-намистинками сяяло. Схилилася мати над криницею, затулила серцем ту воду-кровицю і проросла над нею вербицею. Минуло відтоді багато років, та матуся-верба все оберігає водні джерела, аби люди ніколи не зазнали лихих чарів». А в народі шанують ці рослини: «Не ламай калину, – образиш дівчину, не рубай вербу, – накличеш біду...».

ФАУНА

Комахи.

Більшість комах, як і інших безхребетних тварин, проводять прихований спосіб життя, що, в поєднанні з невеликими розмірами, становить певну перешкоду для спостережень за ними в природі. Крім того, їх, як правило, відносно легко виявити лише на певних фазах розвитку (переважно в дорослій або імагінальній фазі), а ці фази розвиваються тільки протягом обмеженого, здебільшого короткого (кілька тижнів) сезонного періоду. Тому з метою попереднього ознайомлення читача з фауною комах РЛПН наводимо огляд найпомітніших і найцікавіших її представників у розрізі сезонного розвитку природи від ранньої весни до осені, який міг би бути своєрідним путівничком для тих, кого цікавить і захоплює безмежно різноманітний світ живої природи.

Комах можна знайти в природі протягом усього року, але взимку трапляються здебільшого лише зимуючі в різноманітних сховках особини. Десь у середині березня, в перші теплі й сонячні весняні дні, зі своїх схованок під корою, в дуплах, печерах тощо, вилітають зимуючі види денних метеликів. Це яскраво-жовта лимонниця (*Gonepteryx rhamni*), чорно-бура зі світлою облямівкою жалібниця (*Nymphalis antiopa*), відоме всім павичеве око (*Inachis io*), кропив'янка (*Aglais urticae*), щербатка (*Polygonia c-album*) і барвниця звичайна та чорно-руда (*Nymphalis polychloros*, *N. xanthomelas*). Вони належать до довгожителів серед метеликів, оскільки виходять з лялечок влітку попереднього року, літають до пізньої осені і після зимової сплячки знову з'являються навесні. Рекордсменом з тривалості життя в дорослій фазі є лимонниця, яка може прожити 10-12 місяців, так, що в червні інколи можна одночасно зустріти як яскравих свіжих метеликів нового покоління, так і вицвілих та „потріпаних” минулорічних. Набагато більше метеликів у цю пору літають вночі, інколи навіть майже при нульовій температурі, але побачити їх можна хіба випадково вдень на стовбурах дерев, або вночі біля якогось яскравого джерела світла. Це, наприклад, забарвлені під візерунок кори п'ядуни пухнастий (*Lycia hirtaria*) і весняний (*Biston stratarius*), совковидка *Achlya flavicornis*, названа так за кумедні «совині вушка» на спинці, а також багато видів совок, або нічних (*Noctuidae*). Багато ранньовесняних видів метеликів у дорослій фазі лише використовують запаси поживних речовин, накопичені у фазі гусениці. Для тих, що потребують живлення, джерелом їжі часто є нектар з вербових котиків або деревний сік.

У квітні, в пору, коли зазеленіє трава і починають розпускатися бруньки на деревах, якщо пощастить, можна зустріти декілька великих і гарних видів нічних метеликів. Це, зокрема, шовкопряд березовий (*Endromis versicolora*), який, хоча й занесений до Червоної книги України (2009), у Парку та й загалом у Карпатському регіоні є досить звичайним видом, приуроченим до березняків і заплавної вільшняків. Цей дуже гарно, наче писанка, забарвлений метелик рідко можна побачити тому, що він літає тільки в теплі ночі (що в квітні буває нечасто), а вдень спочиває високо на тонких гілочках берез, де знизу здається сухим торішнім листком. Дорослі метелики живуть лічені дні – після парування самки відкладають по 20-30 яєць на бруньки берези і відразу гинуть, так само як і самці. Гусениці, що незабаром виходять, живляться молодими листками і вже приблизно через місяць закінчують свій розвиток і заляльковуються в рідкому коконі, де лялечка переживає більшу частину року – до наступної весни. Ще один вид – сатурнія, або павиноочка мала (*Saturnia pavonia*) також занесений до Червоної книги, і трапляється на узліссях, лісових галявинах і місцях із заростями чагарників. Самці (розміром 40–50 мм) літають удень в теплу сонячну погоду з досить швидким і «неправильним» польотом, відшукуючи самок; вони добре помітні завдяки оранжево-рудим заднім крилам. Самки більші (60–70 мм), літають лише вночі, часто прилітаючи на світло. Ці метелики живуть недовго – 1-2 тижні. Їх гусениці навесні та влітку розвиваються на різних чагарниках й чагарничках, а лялечка зимує в товстому коричневому грушеподібному коконі, прикріпленому, як правило, на розвилці тонких гілок. Ще один представник родини павиноочок, або сатурній (*Saturniidae*) – сатурнія руда або аглія (*Agria tau*), на відміну від двох попередніх видів, добре помітний навесні у природі. Яскраво-руді самці аглії, подібно до вогників, швидко літають у сонячну погоду серед стовбурів у букових лісах до тих пір, поки цілком не розпуститься листя (середина -кінець травня). Незважаючи на яскраве забарвлення, вони є зовсім непомітними на тлі сухого опалого торішнього листя. Самки малорухливі, їх зрідка можна побачити на стовбурах дерев, а вночі вони часом прилітають до світла. Аглія – характерний вид букових і грабових лісів, який, хоча й занесений до Червоної книги України, але звичайнісінький і в Карпатах, і навіть у приміських лісах околиць Львова.

Дуже характерним і помітним весняним видом денних метеликів є зірочка (*Anthocharis cardamines*), самці якої виблискують у польоті яскраво-оранжевими плямами на білих передніх крилах. Цей вид можна побачити всюди на луках, галявинах і узліссях у квітні – травні.

Навесні в лісах з'являються великі й часто яскраво, з металевим блиском, забарвлені жуки – туруни (*Carabidae*). Взимку їх можна знайти зимуючими в комірках під корою повалених дерев або в трухлявих пенях, а навесні та влітку – на лісових стежках або під колодами, у різних вогких місцях. Це хижі, рухливі, здебільшого нелітаючі жуки, які ведуть переважно нічний спосіб життя, поїдаючи різноманітних безхребетних тварин. Туруни – одна з найбагатших за видовим різноманіттям родин жуків, або твердокрилих (*Coleoptera*). В Україні їх відомо понад 700 видів, а з них у Карпатах – близько 450. Найбільші й найгарніші види належать до роду *Carabus*, багато представників якого в Україні поширені лише в Карпатському регіоні. Зокрема, для гірських лісів Карпат, для турунів характерні яскравий золотисто-зелений, з ребристими надкрилами, турун Ешера (*Carabus auronitens escheri*), бронзово-зелений або мідно-бронзовий турун затьмарений (*Carabus obsoletus*), фіолетово-чорний, з яскравою металево-блискучою облямівкою, турун Завадського (*Carabus zawadzki*), невеликий бронзовий турун Ліннея (*Carabus linnei*). Значно рідше трапляється матово-бронзовий, з пурпурним полиском турун нерегулярно-ямковий (*Carabus irregularis*), який приурочений до старих гірських букових і мішаних лісів. Темно-сірий, з глибокими ямками на надкрилах, турун мінливий (*Carabus variolosus*) цікавий тим, що повністю безпосередньо у воді – в калюжах, струмках тощо, де його поживою є дрібні ракоподібні та інші водні безхребетні тварини. У лісах РЛПН також часто трапляються широко розповсюджені й у рівнинних лісових регіонах туруни фіолетовий (*Carabus violaceus*), шкірястий (*C. coriaceus*), гладкий (*C. glabratus*), бляшковий (*C. cancellatus*).

До кінця травня в природі поступово зникають комахи весняного комплексу і з'являється все більше видів, властивих першій половині літа. Серед літаючих жуків у цю пору особливо помітні бронзівки (*Cetoniidae*) – яскраві, металево-блискучі жуки розміром 15-20 мм, які швидко літають в теплу сонячну погоду й у великій кількості скупчуються на квітучих чагарниках. У Парку трапляється декілька видів бронзівок, найчисельнішими з яких є золотиста (*Cetonia aurata*) і металева (*Potosia metallica*). Рідше можна зустріти велику (до 25-30 мм), темно-зелену з білим мармуровим рисунком, бронзівку похмуру (*Liocola lugubris*), яка майже не відвідує квітів й тримається здебільшого в кронах листяних дерев, де живиться витікаючим деревним соком. На відміну від більшості жуків, бронзівки літають дуже швидко, без жодної підготовки. Такому «вертикальному» злету вони завдячують особливій конструкції крилового апарату: при зльоті бронзівки не розкривають верхні тверді надкрила, як це роблять решта

літаючих жуків, а зразу висовують нижню «робочу» пару крил у прорізи збоку між надкрилами й черевцем. Їхні личинки, подібні до личинок хрущів, розвиваються в трухлявій деревині й у мурашниках.

У червні – липні на лісових дорогах і просіках часто можна побачити великих ефектних метеликів – райдужниць велику й малу (*Apatura iris*, *A. ilia*), стрічкара тополевого (*Limenitis populi*) й схожого, але меншого за розмірами стрічкара камілли (*L. camilla*). Самці райдужниць нагадують тропічних метеликів – вони яскравими синьо-фіолетовими блискавками швидко літають над лісовими дорогами, часто сідаючи біля калюж або на вологий ґрунт. Мінливий райдужний блиск поверхні їх крил зумовлений не пігментним забарвленням, а також оптичним ефектом – заломленням світла в прозорих призмоподібних лусочках, які наче черепицею вкривають крила метеликів. Стрічкара тополевого дещо більший за розмірами від райдужниць, і також має схоже темне забарвлення крил з білими перепасками, але замість яскравого синьо-фіолетового блиску його крила в польоті мають слабший зеленкувато-стальний полиск. Райдужниця велика й стрічкара тополевого занесені до Червоної книги України, але в Східних Карпатах, як і в РЛПН ці види трапляються часто. Те саме стосується ще кількох широко відомих «червонокнижних» видів денних метеликів.

Серед них – загальновідомий махаон (*Papilio machaon*), якого можна зустріти від травня до серпня на різноманітних відкритих місцях – луках, галявинах, узліссях та на присадибних ділянках. Махаон – перший вид метеликів, який отримав наукову назву. Це відбулося в 1758 р. завдяки шведському вченому Карлу Ліннею, який розробив сучасну наукову номенклатуру й систематику всіх живих істот. Водночас, Лінней мав особливий сентимент до метеликів, саме він започаткував цікаву традицію, за якою ці гарні й ефемерні створіння отримували імена античних богів, міфічних та епічних героїв, а також відомих історичних постатей. Тому, спостерігаючи в природі за метеликами, ми можемо ніби наочно «побачити» персонажів еллінського та римського пантеонів (Аполлон, Мнемозина, Гера, Геката, Феба, Ірида, Евномія, Селена, Дафна, Пафія), а також єгипетського (Осіріс), скандинавського (Фрейя, Фригга, Тор) та інших. Власне Махаон – персонаж «Іліади» Гомера, син Ескулапа, лікар і опікун поранених під час троянської війни.

До досить звичайних на території Парку «червонокнижних» видів належить і мнемозина (*Parnassius mnemosyne*). Цього метелика можна побачити з кінця травня до початку липня на узліссях і лісових галявинах, і його легко здалеку сплутати із звичайним біланом. Проте, як і махаон, він належить до родини парусників (*Papilionidae*) і, на відміну від біланів,

він має важкий, планеруючий політ, волохате тільце і напівпрозорі крила з кількома чорними плямками. Мнемозина літає тільки в сонячну погоду, варто набігти хмаринці, як вона складає крила і падає в траву. Це досить локально поширений і рідкісний у рівнинній частині України вид, але в Карпатах він звичайний, а місцями навіть масовий. Гусениці мнемозини розвиваються на кількох видах рясту – рослини, характерної для широколистяних, особливо букових лісів, тому цей метелик не віддаляється на значну відстань від лісу. Популярна назва мнемозини – чорний аполлон і тому цей вид часто плутають зі справжнім аполлоном (*Parnassius apollo*), який більший (70–90 мм в розмаху крил), має по дві круглі червоні плями на задніх крилах і належить до найрідкісніших та найбільш загрозених в Україні видів метеликів. За всю історію досліджень з середини XIX ст. в Україні відомо не більше 10 достовірних місць знахідок аполлона – на Поліссі, Волино-Поділлі та в Карпатах. Остання його достовірна знахідка датована 1967 р. Це реліктовий, екологічно дуже вибагливий вид, який у горах Центральної Європи дуже локально населяє сухі, скелясті й сонячні схили лісового поясу, і якому загрожує зникнення як через ізольованість і малу чисельність популяцій, так і через заростання лісом або знищення людиною його оселищ.

До справді раритетних видів метеликів Надсяння належать занесений до Червоної книги України жовтох торфовищний (*Colias palaeno*) і його екологічний вид-супутник синявець торфовищний (*Plebejus optilete*). Ці два види були вперше виявлені тут декілька років тому на оліготрофному болоті Мішок в долині Сяну, і для першого з них це єдине поки що відоме місце знаходження в Українських Карпатах. Обидва види є тирфофілами – тобто приуроченими виключно до верхових торфових боліт із заростями лохини (*Vaccinium uliginosum*), яка є кормовою рослиною для їхніх гусениць. Їх можна зустріти на болоті з червня до початку-середини липня. Ці види, в комплексі з низкою інших характерних торфово-болотних видів, ширше розповсюджені на Поліссі, а в нашому регіоні їхні оселища мають реліктовий характер і повинні охоронятися.

У травні – червні літають декілька видів великих і гарно забарвлених бражників (*Sphingidae*). У цю пору вночі біля джерела світла подекуди у великій кількості можна спостерігати зеленкувато-оливкового бражника липового (*Mimas tiliae*), сірого, з кіноварними плямами на задніх крилах, бражника тополевого (*Laothoe populi*), мармурово-бежевого, з великими чорно-синіми «очками» на задніх крилах, бражника окатого (*Smerinthus ocellatus*), рожево-бурого, з поздовжніми білими смугами на передніх крилах, бражника підмаренникового (*Hyles galii*), дуже гарного рожево-

оливкового бражника середнього винного (*Deilephila elpenor*). Це, загалом, звичайні представники нашої фауни метеликів. У стані спокою бражники, як і більшість інших нічних метеликів, добре маскуються під навколишнє природне оточення завдяки характерному забарвленню й формі крил. Деякі з них є видатними літунами, що можуть долати тисячі кілометрів з берегів Середземного моря аж до Полярного кола, розвиваючи швидкість до 50-60 км на годину. Такими, наприклад, є відомий у нас за поодинокими знахідками бражник олеандровий (*Daphnis nerii*) і не настільки рідкісний бражник мертва голова (*Acherontia atropos*), один з міграційних шляхів якого проходить долиною р.Уж через Ужоцький перевал.

„Мертва голова” – один з найцікавіших наших метеликів. Великий (до 120 мм в розмаху крил), із темними передніми крилами і смугасто-жовтими черевцем та задніми крилами, він має оригінальний світлий малюнок у вигляді черепа на спинці. Можна собі уявити жах неосвічених людей, коли цей «вісник смерті» випадково залітає на світло вночі до оселі. До того ж, будучи потривоженим, метелик видає дуже неприємний голосний писк. Знаменитий цей метелик і тим, що він полюбляє «грабувати» бджолині вулики. Залізаючи вночі через льоток у вулик, метелок „мертва голова” намагається поласувати свіжим медом, але дуже часто цьому вже не вдається звідти вийти, і згодом бджолярі знаходять у вулику висохлу, обгорнуту восковою плівкою мумію зажаленого насмерть невдахи. Цікавим явищем є й щорічні міграції цього метелика на північ, що трохи нагадують перельоти птахів. У теплі весняні й літні ночі запліднені самки вирушають із Середземномор'я, Північної Африки й Передньої Азії (де вид мешкає постійно) на північ і, долаючи холодні гірські перевали та несприятливі погодні умови, сягають Середньої і навіть Північної Європи. Там вони відкладають яйця, з яких згодом виходять гусениці, що живляться на різноманітних пасльонових рослинах, найпоширенішою з яких у нас є звичайна картопля. Наприкінці літа гусениці завершують свій розвиток і заляльковуються в ґрунті, де в пору копання картоплі на городах інколи можна знайти великі коричневі лялечки мертвої голови. З тих, що вціліли, у вересні – жовтні виходять метелики місцевого покоління, але нащадків вони не дають, оскільки, по-перше, швидко гинуть за перших осінніх приморозків (вид теплолюбний і не переносить від'ємних температур), а по-друге, гусениці цього виду в наших широтах не можуть нормально розвинути через брак тепла і відповідного світлового режиму (тропічний 12-годинний ритм дня і ночі), і в результаті метелики виходять неплідними. І ці невдалі спроби експансії тривають з року в рік.

Мертва голова занесена до Червоної книги України, але, як і у випадку з виключеним з неї нещодавно олеандрового бражника, це, очевидно, необґрунтований охоронний захід для виду, який на території України не має постійних популяцій, а всі наші особини є або мігрантами з півдня, або їх стерильними нащадками.

У розпалі літа, в червні – липні, в лісах Парку з'являються численні комахи-ксилофаги (тобто ті, що розвиваються в живій або мертвій деревині). Серед них багато великих і гарних жуків – зокрема, вусачів (*Cerambycidae*) та крижаків або златок (*Buprestidae*). Цих комах дуже рідко можна побачити в лісі, у їх природному оточенні, оскільки вони провадять прихований спосіб життя або тримаються в кронах дерев. Значно зручніше спостерігати їх на свіжих вирубках, де є повалені стовбури та інші деревні залишки. У такі оселища жуки-ксилофаги у великій кількості злітаються з навколишніх лісових масивів, приваблені запахом розігрітої на сонці деревини. Їхній видовий склад насамперед залежить від породного складу навколишніх лісів і деревини, залишеної на вирубці. Для букових лісів дуже характерним видом є малий дубовий або вишневий вусач (*Cerambyx scopolii*), якого часто плутають з набагато більшим (50-60 мм) і рідкісним, занесеним до Червоної книги, великим дубовим вусачем (*Cerambyx cerdo*), котрий у гірських лісах Карпат не трапляється. За зовнішнім виглядом малий дубовий вусач є майже точною копією великого, він також має видовжене темне тіло, дуже довгі членисті вуса, але значно скромніші розміри (25-35 мм). Якщо пощастить, в околицях старих бучин у липні – серпні вам може трапитися куди цікавіший і гарніший вусач альпійський (*Rosalia alpina*). Це монтанний (гірський) вид, який занесений до Червоної книги України і охороняється у всіх країнах Європи. Він великий (30-40 мм), з оксамитовою текстурою надкрил, блакитно-сірий із характерним чорним рисунком і довгими строкатими вусами. Загалом досить рідкісний і локально поширений (в районі РЛПН і в Східних Бескидах загалом відомі лише поодинокі знахідки), в деяких районах Східних Карпат, а особливо в Закарпатті, цей вид досить звичайний і численний. Він приурочений до старих букових лісів, тому є одним з видів-індикаторів букових пралісів.

Так само, як вусач альпійський, приурочений до старих букових лісів, златка австрійська (*Eurythyrea austriaca*) є характерним мешканцем старих ялицевих і мішаних лісів з ялицею білою. Цього довгастого, металево-блискучого золотисто-зелено-пурпурового жука розміром 20-25 мм можна зустріти в гарячу липневу пору на розігрітих на сонці ялицевих колодах і стовбурах. Хоча він і не занесений до Червоної книги, але на-

справді цей вид в Україні поширений лише в Карпатах і є в нас набагато рідкіснішим, ніж вусач альпійський.

Для смерекових лісів характерними є великий і малий ялиновий вусачі (*Monochamus sartor*, *M. sutor*). В спекотний літній день у місці, де є багато хвойної деревини, цих бронзово-коричневих, з мармуровим рисунком, довговусих жуків можна спостерігати десятками й сотнями. Там само трапляються й різні види златок – жовтоплямиста (*Buprestis haemorrhoidalis*), гельветська (*Anthaxia helvetica*), золотокрапкова (*Chrysobothris chrysostigma*) та інші. Тут ми навели лише декілька видів. Насправді в теплий літній день на вирубці можна побачити масу інших цікавих і красивих комах – жуків, рогахвостів, їздців та багато інших безхребетних. Не варто вважати комах-ксилофагів шкідниками – абсолютна більшість із них заселяють пошкоджені, хворі дерева або й вже мертву деревину і, переробляючи її, беруть участь у життєво необхідному для будь-якої екосистеми процесі розкладу органіки й повернення в ґрунт цінних поживних речовин. Серед них є багато рідкісних видів, які зникають унаслідок вирубування старовікових (перестиглих) природних лісів і заміни їх штучними насадженнями.

Приблизно з середини липня різноманітність комах у природі починає зменшуватися. Поступово в лісах зникають туруни, які залягають до осені або й до наступної весни у сплячку, стає менше інших жуків і метеликів. Проте, саме в цю пору починають літати метелики – гірняки (*Erebia*) – представники специфічної, майже суто гірської групи денних метеликів, максимум видового різноманіття яких припадає на Альпи та інші високі гори Європи. У Бескидах трапляються 4 види роду: гірняк медуза (*Erebia medusa*), який не є суто гірським видом і поширений практично всюди в лісовій та лісостеповій зонах; ефіопка і лігея (*Erebia aethiops*, *E. ligea*) – монтанні види, характерні для гірського лісового поясу Карпат, але, тим не менше, дуже локально поширені й у прилеглих рівнинних регіонах; евриала (*Erebia euryale*) – суто гірський, бореально-монтанний вид, який у Карпатах найчисельніший у смерековому й субальпійському поясах, на висотах 800–2000 м. Єдиний поки що виявлений в Україні справді високогірний альпійський вид – гірняк манто (*Erebia manto*), в Бескидах не трапляється. В другій половині літа можна побачити й багато інших видів метеликів: махаона, жовтохвів лучного й шафранового (*Colias hyale*, *C. crocea*), яскравих вогняно-рудих перламутрівок (*Argynnis paphia*, *A. aglaja*, *A. adippe*, *A. niobe*, *Issoria lathonia*, *Brenthis daphne*, *B. ino*), павичеве око, адмірала (*Vanessa atalanta*), ріп'яхівку (*Vanessa cardui*), строкату чорно-білу галатею (*Melanargia galathea*), коричнево-бурі волове очко (*Maniola jurtina*) і

гіперанта (*Aphantopus hyperantus*), блакитних синявців аріона, ікара, аргуса (*Maculinea arion*, *Polyommatus icarus*, *Plebejus argus*) та інших.

У другій половині літа вночі літає багато видів метеликів-совок, або нічниць (*Noctuidae*). Їхнє різноманіття в нашому регіоні представлене приблизно 400 видами, які мають розміри від 10 до 100 мм. Особливо ефектні орденські стрічки (*Catocala*) – великі, розмірами 60–100 мм совки із скромно забарвленими сірувато-коричневими передніми крилами й яскравими, червоно- або жовто-чорними чи блакитно-бурими задніми, рисунок яких власне й нагадує орденську стрічку. На території РЛПН трапляються орденські стрічки жовта (*Catocala fulminea*), червона (*C. nupta*), тополева (*C. elocata*), вербова (*C. electa*) і блакитна (*C. fraxini*) – занесена до Червоної книги України. Вдень ці метелики спочивають на стовбурах дерев, зі складеними передніми крилами вони зовсім непомітні на тлі кори. Якщо їх потурбувати, вони різко розкривають яскраві задні крила і, користуючись ефектом раптовості, швидко злітають і втікають. До гарно забарвлених совок належать металовидки (*Plusiinae*), названі так за металево-блискучі деталі малюнку крил. Серед них є декілька характерних гірських видів, а саме: бронзово-коричнева, з блискучими зеленими плямами на передніх крилах металовидка шавлієва (*Diachrysis chryson*), коричнева, з сріблястими дзеркальцями *Autographa bractea*, подібні до неї, з блискучим мармуровим рисунком бузково-коричневих барв *Autographa jota*, *A. pulchrina*, і, нарешті, досить рідкісна, занесена до Червоної книги, евхальція різнобарвна (*Euchalcia variabilis*). Всі ці види віддають перевагу вологим узліссям і галявинам у долинах гірських річок та потоків.

Систематично спорідненими з совками метеликами є ведмедиці (*Arctiidae*), які часто виключно яскраво і строкато забарвлені. Серед найпоширеніших в РЛПН видів – ведмедиця кая (*Arctia caja*) і занесена до Червоної книги України ведмедиця-господиня (*Callimorpha dominula*). Цього гарного, але дуже похливого метелика, з блискучими зеленкуватато-синіми з білими й жовтими плямками передніми крилами і яскравими чорно-червоними – задніми, можна зустріти на суцвіттях гадючника, крем'яника або сідача вдень у липні-серпні, на вологих узліссях і галявинах. Яскраве забарвлення ведмедиць – це пересторога для птахів, оскільки вони отруйні.

Протягом усього літа на світло вночі прилітають сотні невеликих, ніжних та ажурних ширококрилих метеликів-п'ядунів (*Geometridae*). В окремі теплі ночі на ранок вони можуть майже суцільним різнокольоровим килимом вкривати освітлені вночі стіни. Це також дуже

різноманітна група метеликів, яка в регіоні налічує щонайменше 300 видів.

В міру того, як закінчується літо й починається осінь, комах у природі стає помітно мало. Жуки щезають майже безслідно, де-не-де ще трапляються поодинокі бронзівки, вусачі тощо, хоча в лісовій підстилці залишаються активними багато видів турунів. В ясні дні можна зустріти багато денних метеликів, але це переважно або особини видів літнього комплексу, що доживають свої останні тижні, або зимуючі чи мігруючі види німфалід (павичеве око, ріп'яхівка, адмірал, кропив'янка, щербатка). В цю пору на лісових дорогах та узліссях часто можна побачити розкішних цьогорічних, шоколадно-коричневих із блакитними цятками й широкою жовтою облямівкою, жалібниць (*Nymphalis antiopa*). Через декілька тижнів вони поховаються на зимівлю, під час якої яскрава жовта облямівка крил стане білою, і такими згодом ми побачимо їх навесні наступного року.

Проте у комплексі нічних метеликів відбуваються трохи інакші зміни. Із зникненням літніх видів поступово з'являється цікавий, досить багатий і різноманітний осінній комплекс, який особливо характерний для широколистяних і мішаних лісів і складається з багатьох видів совок, п'ядунів, а також представників деяких інших родин – коконопрядів (*Lasiocampidae*), осінніх шовкопрядів (*Lemoniidae*) тощо. Багато осінніх видів метеликів належать до маловідомих або рідкісних, причому не стільки через об'єктивну раритетність, скільки через те, що літають вони в пору, коли систематичних досліджень ентомофауни вже ніхто не проводить, а до того ж у теплі хмарні ночі, котрих стає все менше ближче до зими. Тим часом метелики осіннього комплексу літають аж до листопада – до снігу й початку періоду з мінусовими температурами, а деякі п'ядуни – ще й у грудні.

Серед великих видів нічних метеликів восени, крім блакитної орденської стрічки, яка літає до жовтня, у теплі ночі на світло часто прилітає бражник березковий (*Agrius convolvuli*). Це дуже великий, розмірами 100–110 мм, сіруватий метелик із яскраво-рожевим, у чорну смужку, червцем і характерним силуетом реактивного літака-винищувача. Подібно до бражника мертвої голови, це теж гість з Півдня, ареал якого головним чином охоплює тропіки й субтропіки Старого світу. Проте він не такий вибагливий до тепла і світла, і восени, в кінці серпня – вересні, трапляються вже особини нашої, місцевої генерації, нащадки тих, що прилетіли навесні або влітку з півдня. Хоча вони й здатні до розмноження, потомство взимку в наших кліматичних умовах все одно гине. У сутінках на

квітучих клумбах інколи можна побачити, як цей бражник, наче колібрі, зависає в польоті над квіткою і за допомогою довгого хоботка смокче нектар.

Зиму комахи проводять, залежно від біологічних особливостей кожного виду, в різних фазах і в різних місцях. Ті, що зимують у дорослій фазі (імаго) – туруни, метелики-німфаліди, деякі совки тощо, можуть трапитися у різноманітних схованках: під корою дерев, у дуплах, печерах, штольнях, закинутих будівлях тощо. Вони першими з'являються в природі навесні. Решту знайти важко. Кладки яєць, зимуючі личинки, гусениці і лялечки перезимовують у найрізноманітніших місцях, як у ґрунті, так і в лісовій підстилці, на гілках і стовбурах дерев, сухих стеблах трав та в багатьох інших.

ТВАРИНИ.

Поширення тварин у Карпатах значною мірою визначається просторовою різноманітністю їхніх оселищ, зумовленою складним гірським рельєфом і висотною кліматичною поясністю. Фауна наземних хребетних РЛПН налічує понад 155 видів, з них 9 – земноводних, 5 – плазунів, близько 100 птахів і 42 – ссавців.

Завдяки географічному розташуванню, територія РЛПН відіграє важливу роль як екологічний коридор, поєднуючи територію Бещадського парку народоного та об'єктів природно-заповідного фонду (ПЗФ) у Східних Бескидах (НПП «Сколівські Бескиди», низка заказників) і є надзвичайно важливою для міграцій та дисперсії наземних тварин. Природні популяції багатьох з них (ведмедя бурого *Ursus arctos*, рисі *Lynx lynx*, зубра *Bison bonasus* та ін.) збереглися в Україні практично лише в Карпатах.

Фауна риб РЛПН вивчена досить слабо. У водоймах цієї території виявлені форель струмкова *Salmo trutta m. fario*, щипівка гірська *Sabanejewia aurata*, голяк *Phoxinus phoxinus*, харіус *Thymallus thymallus* та ін. Тут також можуть траплятися бистрянк звичайна *Alburnoides bipunctatus* і бабець-головач строкатоплавцевий *Cottus poecilopus*, про що свідчать дані польських науковців з водойм суміжних ділянок Бещадського парку народоного.

Загалом на території РЛПН виявлено 9 видів земноводних. Біотопи парку є важливими місцями розмноження гірських видів земноводних, які

занесені до Червоної книги України: саламандри плямистої *Salamandra salamandra* («вразливий»), тритона альпійського *Mesotriton alpestris* («вразливий»), тритона карпатського *Lissotriton montadoni* («вразливий»), кумки гірської *Bombina variegata* («вразливий»).

Одним з характерних видів земноводних РЛПН є плямиста саламандра, що своїм поширенням пов'язана переважно з гірськими територіями Центральної, Західної та Південної Європи, Малої Азії та Північної Африки. Типовим середовищем існування цієї амфібії є вологі оселища у листяних і мішаних, рідше хвойних лісах, прибережні біотопи гірських річок і струмків на висотах у діапазоні 200-1400 м над р. м. Дорослі саламандри ведуть наземний спосіб життя, однак їх личинки розвиваються у водоймах (найчастіше гірських потоках: на ділянках з повільною течією та ін.). Зимують саламандри на суші - під корінням дерев, у норах тварин, печерах та ін.

Найважливішими негативними факторами впливу на популяції саламандри є забруднення нерестових водойм унаслідок господарської діяльності, вирубування лісів та пов'язаних із цим ерозії ґрунтів і зниження вмісту кисню у воді.

Звичайним видом хвостатих земноводних в Парку є тритон карпатський. Найчастіше його можна спостерігати неподалік водойм (озерця, калюжі). Загалом він населяє як лісові біотопи, так і субальпійські полонини на висотах 200-1800 м над р. м. Дорослі особини тритонів приблизно до середини літа перебувають у водному середовищі, а з середини літа виходять на сушу. Личинки цього тритона розвиваються переважно у стоячих водоймах, найчастіше - в калюжах на лісових дорогах. Зимують у порожнинах під камінням, корінням дерев, у норах тварин.

Серед безхвостих земноводних найчисленнішим видом є кумка гірська селиться в різноманітних біотопах, переважно у лісовій зоні (на висотах 300-1700 м над р. м.) гірських і передгірних районів Центральної і Південної Європи. Особини цього виду переважно живуть у воді, лише на період зимівлі вибираються на сушу. Зимують під камінням, корінням дерев, у норах тощо. Личинки гірської кумки розвиваються у стоячих водоймах.

Плазуни на території Парку представлені 5-ма видами. До фонових належать ящірки прудка *Lacerta agilis* і живородна *Zootoca vivipara*, вуж звичайний *Natrix natrix*, трапляються також гадюка звичайна *Vipera berus* і веретільниця ламка *Anguis fragilis*.

Прудка ящірка селиться в сухих, теплих місцях на луках, галявинах лісів та ін. Живе в норах, які риє сама або використовує нори інших тварин. Дуже швидко бігає і за потреби, у випадку небезпеки, може миттєво

змінювати напрям руху. Надзвичайно обережна тварина і за найменшої небезпеки чи підозрілого шелесту (оскільки чує дуже добре) миттєво ховається в нору. Основу кормового раціону цієї ящірки становлять жуки, коники, дощові черв'яки, гусениці та павуки. Слух у ящірки дуже розвинений: найменший шум повзучої комахи привертає її увагу. В кінці травня відкладає 6-10 яєць, які закопує в неглибоку ямку. Ззовні яйця вкриті шкірястою оболонкою, що захищає їх від висихання. На відміну від риб і земноводних, з яйця виходить не личинка, а подібна на дорослу молода особина. Молоді ящірки вилуплюються переважно в липні.

В орнітофауні РЛПН виявлено близько 100 видів птахів. Деякі перелітні види також можуть спостерігатися тут під час весняної або осінньої міграції. У межах Парку регулярно трапляються 8 видів, занесених до Червоної книги України, з них гніздяться: лелека чорний *Ciconia nigra*, беркут *Aquila chrysaetos*, підорлик малий *Aquila pomarina*, орябок *Tetrastes bonasia*, голуб-синяк *Columba oenas*, сова довгохвоста *Strix uralensis*, дятел білоспинний *Dendrocopos leucotos*, дятел трипалій *Picoides tridactylis*. Це становить 8 % видового складу орнітофауни Парку і понад 9 % від числа всіх червонокнижних видів птахів.

Одним з найчисленніших представників куроподібних птахів на території РЛПН є орябок. Загалом цей вид поширений у тайгових лісах Євразії. В Україні також трапляється на Поліссі. Селиться в старих лісах з густим підліском, листяних і хвойних молодняках. Гнізда цих птахів знаходяться в ямках, вони вимощені сухою травою і листям. Кладка – 6-14 рудувато-бурих плямистих яєць, з'являється в кінці квітня – на початку травня. Період насиджування – 21 доба. Пташенята стають самостійними через півтора місяця. Живиться орябок ягодами, насінням, комахами, взимку – хвоєю сосни та інших рослин, бруньками.

У минулому орябок був звичайним видом у межах Українських Карпат. Унаслідок трансформації життєво важливих біотопів через випасання та вирубування, турбування в період гніздування, браконьєрство, сьогодні він є нечисленним гніздовим видом цієї території. Наприклад, у Бескидах протягом останніх 50-ти років популяція орябка істотно зменшилася. Щільність виду навіть в характерних для нього біотопах на порядок менша від оптимальної.

На луках і великих галявинах Парку часто можна почути голос деркача *Crex crex*. Цей непомітний птах величиною з перепела, літає погано, а переважно бігає у траві. Він поширений у помірній і, частково, північній смузі Євразії, зимує в Африці. Селиться деркач на лучних і польових ділянках з багатою трав'яною рослинністю, переважно на вологих луках,

іноді з чагарниками, зарослих травою заболочених зрубів і галявинах, також на посівах трав, полях зернових. Гніздо мостить на землі, серед трави, при основі купини чи куща. Кладка – 8-12 яєць, з'являється в кінці травня – на початку червня. Тому одним з негативних факторів для популяції деркача є раннє викошування трав у період гніздування та надмірне випасання.

З нічних пернатих хижаків характерним видом цієї території є сіра сова *Strix aluco* - нечисленний гніздовий вид величиною до 40 см і вагою 400-650 г. Поширена в Євразії (лісова зона помірного поясу). Осілий, частково кочовий вид. Віддає перевагу старим високостовбурним листяним і мішаним лісам, хоча часто спостерігається і в хвойних. Гніздиться в дуплах різних дерев, рідше займає старі гнізда хижих птахів. Кладка з 3-4 білих яєць з'являється в кінці березня – квітні. Самка її насиджує 27-29 діб. Пташенята стають самостійними через 34-36 днів. Живиться ця сова гризунами, птахами, рідше – комахами. Взимку за недостачі корму може з'являтися в містах і селах. Негативними факторами для лісових видів сов є антропогенна трансформація середовища існування (вирубання старих лісостанів), збіднення трофічної бази, здобування людиною.

Ще одним видом, для якого характерний нічний спосіб життя, є дрімлюга *Caprimulgus europaeus*, яка поширена в Євразії, а зимує в Африці. В Україні це – нечисленний гніздовий вид усєї території, крім степових ділянок. Неяскраве сірувато-буре оперення добре маскує птаха на фоні кори чи лісової підстилки. Селиться у світлих листяних і соснових лісах, вирубах, просіках, поблизу галявин і річкових долин. Перелітний птах, прилітає в середині травня. Гнізда не будує, яйця відкладає просто на лісову підстилку чи пенюк. Кладка – переважно 2 плямистих яйця, з'являється з половини травня. Період насиджування триває 16-18 діб. Живиться дрімлюга нічними комахами, яких ловить на льоту, рідко – на землі. Пташенята покидають гніздо у віці 23-24 дні, а восени, у вересні птахи відлітають на південь.

У лісах Парку поширені численні види дрібних горобиних птахів. До них належить один з найменших видів птахів нашої фауни - золотомушка жовточуба *Regulus regulus*, що поширена в лісах усєї Євразії. Селиться переважно у мішаних і хвойних лісах. Тримається здебільшого у верхній частині крони дерев, тому малопомітна і її присутність найчастіше можна виявити за голосом. Гнізда мостить у кронах дерев, рідше – на кущах; воно чашоподібної форми, зроблене з мохів і лишайників. Кладка складається з 7-10 рожевих з буро-червоними плямками яєць, з'являється з другої половини травня. Може мати дві кладки на рік. Живиться дрібними

комахами. Взимку формує змішані зграї з іншими видами синиць і кочує в пошуках корму; тоді його можна також спостерігати в листяних лісах і чагарникових заростях.

Поширеним видом, що трапляється в помірних лісах Євразії, а також характерний для лісів РЛПН є звичайний підкоришник *Certhia familiaris*. ЦЕ - осілий вид нашої території. Селиться переважно на ділянках старих високоствовбурних мішаних і хвойних, рідше – в листяних лісах. Гніздо мостить в дуплі, за відхиленою корою, в щілині, зроблене з мохів, прутиків, шматочків кори, лишайників. Кладка – з 5-8 білих з червоними плямами яєць, ймовірно – двічі на рік. Період насиджування – 13-15 діб. Пташенята покидають гніздо через 15-16 днів. Живиться дрібними комахами, їх личинками та лялечками, павуками, взимку також насіння.

Фауна ссавців на території Парку налічує понад 42 видів. Рукокрилих (кажани) тут виявлено 7 видів; усі вони занесені до Червоної книги України: кажан пізній *Eptesicus serotinus*, вечірниця руда *Nyctalus noctula*, нічниця водяна *Myotis daubentonii*, нетопир лісовий *Pipistrellus nathusii*, лилик двоколірний *Vespertilio murinus*, вухань звичайний *Plecotus auritus*, широкоух європейський. З інших рідкісних видів ссавців тут трапляються ведмідь бурий, рись, видра річкова, кіт лісовий, зубр.

До ссавців на території парку також належать такі поширені в Карпатах види, як олень благородний *Cervus elaphus*, козуля європейська *Capreolus capreolus*, свиня дика *Sus scrofa*, білка звичайна *Sciurus vulgaris*, лисиця звичайна *Vulpes vulpes*, борсук *Meles meles*, куниця лісова *Martes martes*, вовк *Canis lupus* та ін.

Серед представників ряду рукокрилих на території РЛПН цікавим видом є вухань звичайний *Plecotus auritus*. Цей вид поширений від Британських островів через усю Європу, до 63-64° пн. ш. на півночі. В Україні - нечисленний, але широко розповсюджений кажан, трапляється на всій території, переважно – в лісовій і лісостеповій зоні. Селиться цей вухань переважно в листяних і хвойних лісах, парках і садах. У літній період займає дупла дерев, штучні гніздівлі, різні частини будинків, у зимовий – природні та штучні печери, підвали, погребі. Полює переважно біля дерев і заростей чагарників, збирає здобич – різних гусениць і жуків, з листя й кори.

Як відомо, кажани ведуть нічний спосіб життя. Однак, час вильоту на полювання у різних видів відрізняється. Найраніше у вечірньому небі з'являється вечірниця руда *Nyctalus noctula*, яка поширена на всій території України. Загалом територія поширення виду охоплює більшу частину Європи та Азії до південно-західного Сибіру, Китаю, північного В'єтнаму.

Поселення рудої вечірниці часто пов'язане з деревами, насамперед, з лісами, але регулярно вона селиться в населених пунктах. Трапляється також у великих парках, садах. Основними сховищами в літній період є дупла дерев, горища будинків; у зимовий – щілини в будинках. Колонії формує досить великі – до тисячі особин. Довгі й вузькі крила вказують, що цей вид пристосований до полювання у відкритому просторі. Полює над лісами і луками, ставками, літаючи високо і швидко, ловлячи метеликів, жуків та інших великих комах. Вилітає відносно рано, іноді коли ще зовсім світло. Орієнтується з допомогою ультразвукових сигналів з піковою частотою близько 18-26 кГц. Під час міграцій у квітні, травні і, знову, починаючи з кінця серпня, велика кількість рудих нічниць концентрується, зокрема, вздовж річок. Таким чином, заплавні ліси відіграють для виду дуже важливу роль як топічні й трофічні біотопи, особливо протягом міграційного періоду.

Для рукокрилих основними факторами загрози є втрата сховищ унаслідок руйнування місць поселення (модернізація старих будівель, герметизація дахових отворів, руйнування або закриття доступу до підвальних приміщень), деградація середовища існування виду і зменшення багатства кормової бази, вирубування дуплястих дерев, турбування у сховищах. Багато з них є чутливі до порушення та деградації природного середовища існування, зменшення площ лісів (вирубування дуплистих дерев). Використання пестицидів у лісовому і сільському господарстві зумовлює зменшення багатства кормової бази. Рекомендованими заходами охорони для цих видів є збереження старих лісів і дуплястих дерев; обмеження доступу людини до печер з колоніями на зимівлі, а також розвішування штучних гніздівель.

Одним з найпомітніших представників ряду гризунів є білка звичайна *Sciurus vulgaris*. Це широко розповсюджений звичайний вид лісових угідь Парку. Загалом у передгірних і рівнинних районах домінує руда форма білки, а в гірських масивах – чорна. Ареал білки охоплює Палеарктику від заходу до Середземномор'я на півдні, Сибір, північ і схід Китаю, північ Монголії, Японію. Білка селиться в усіх типах лісу, переважно на ділянках старих лісостанів; віддає перевагу лісам, що включають значну частку хвойних дерев. Виявлена також у садах і парках на низовинах, у великих лісових масивах до висоти 1700 м над р. м. Кормовий раціон білки дуже різноманітний, може включати насіння (насамперед, хвойних видів дерев), бруньки, квіти, листя і плоди. Також живиться грибами і пташиними яйцями, рідше – комахами.

Періодичні спалахи чисельності популяції пов'язані з багатим урожаєм

шишок основних хвойних видів дерев (смереки, ялиці), а також бука. В такі роки щільність білки досягала 79-120 ос. на 1000 га (звичайно – 18 ос. на 1000 га). І. Турянин зазначив, що середня щільність карпатської популяції білки становить 15-60 ос/км². На коливання чисельності білки впливають, насамперед, втрата і фрагментація середовища існування, багатство кормової бази (насіння хвойних дерев, горішків бука та ліщини), суворі кліматичні умови взимку (низька температура повітря, глибина снігового покриву), а також хижацтво.

Ще одним дуже цікавим гризуном території ЛРП є бобер європейський *Castor fiber*. Бобри трапляються від атлантичного узбережжя до Прибайкалля та Монголії (акліматизовані у Примор'ї та на Камчатці). На території України: північна та західна частини країни. В останні роки чисельність і територія поширення помітно збільшилися. На території РЛПН бобер з'явився внаслідок міграції з польської частини МРБ протягом кінця ХХ – початку ХХІ ст. розселившись вгору по річці Сан та її притоках.

Середовищем існування бобра є різного роду водойми (річки, стави, канали) з берегами, зарослими деревною і чагарниковою рослинністю. Може будувати дамби, що робить його важливим регулятором водних і наземних екосистем. Селиться в “хатках”, які будує з болота й гілок дерев і кущів.

Бобер – рослиноїдна тварина. Досить легко перегризає стовбур дерева товщиною близько 70 см (найчастіше верби, тополі, осики, берези). Окрім гілок, кори та листя дерев і кущів, споживає коріння та пагони водних рослин. Головною перешкодою для розселення бобра на території РЛПН може бути недостатня кількість сприятливих для поселення біотопів і кормової бази.

З дрібніших видів гризунів, пов'язаних з лісовими біотопами, у Парку поширений вовчок горішковий *Muscardinus avellanarius*, який селиться в густих листяних і мішаних лісах, чагарниках, на ділянках з багатим підліском і підростом. Тримається поблизу галявин та узлісь; у горах поширений до 1600 м над р. м. Живе у сферичних гніздах, які будує невисоко над землею, з сухої трави і стебел рослин. Раціон цього вовчка характеризується сезонними варіаціями: навесні він живиться квітами й пилком, влітку – плодами, восени – горіхами, особливо ліщиновими. Інший вид вовчків, вовчок лісовий *Dryomys nitedula* селиться в чагарникових заростях, густих листяних, хвойних або мішаних лісах з великою кількістю підросту. Гніздо робить у густому підліску або на нижніх гілках дерев. Веде нічний спосіб життя. Живиться листям, квітами, плодами і горіхами, а також членистоногими, яйцями птахів і пташенятами.

З хижих ссавців на території РЛПН виявлено 11 видів. Найбільший з них – бурий ведмідь *Ursus arctos*, що поширений у Євразії, північній частині Північної Америки. В Україні осередком його поширення є Карпати. Тримається в гірських лісах і на зрубках з малиною та ожиною, на ділянках з густим рослинним покривом, де може ховатися протягом дня. Здійснює сезонні вертикальні переміщення. Восени ведмідь будує барліг, у якому залягає в сплячку на зимовий період.

Кормовий раціон ведмедів залежить від сезонної наявності кормових ресурсів. Це може бути рослинна їжа (трави, коріння, плоди, бульби, мохи), комахи, гриби, миші та інші дрібні ссавці. Іноді ведмідь нападає на домашню худобу.

У водоймах регіону Надсяння селиться ще один хижий ссавець - видра річкова *Lutra lutra*, який поширений у всій Євразії (окрім північної частини) та північній Африці. Він селиться переважно на проточних, а також стоячих водоймах, заболочених луках і вкритих чагарниками берегах. Взимку займає незамерзаючі частини річок і струмків; здійснює сезонні кочівлі на значні відстані. Полює вночі, а взимку – і протягом дня, ловлячи рибу, іноді раків, молюсків, амфібій, птахів і дрібних ссавців.

Окрім звичайних і поширених видів ратичних ссавців: оленя благородного, козулі європейської, свині дикої, на території РЛПН в урочищі Мішок періодично спостерігаються й значно рідкісніші представники цього ряду: зубри, які мігрують з польської частини МБР. В історичні часи ареал зубра був обмежений материковою частиною Європи. В Україні в минулому зубри були розповсюджені на заході України, але винищені тут у ХVІ-ХVІІ ст. Останній представник виду в Українських Карпатах був убитий в лісах Мараморощини в 1814 р. або в 1762 р. Для відтворення вільноживучої популяції зубра в Карпатах, було здійснено ряд спроб, зокрема й у Бескидах. Сьогодні вільноживучі популяції наявні в Білорусі, Литві, Польщі, Росії та Україні.

Природними біотопами європейського зубра є ліси та лісостепові ділянки. Листяні ліси є найсприятливішими екосистемами для цього виду. В гірських районах стада зубрів концентруються переважно в долинах річок. Кормовий раціон зубра варіює за сезонами. Взимку тварини часто концентруються поблизу місць, де зберігається сіно для худоби. Протягом решти року зубри живляться переважно травами (близько 95% часу), іноді пагонами (3%) або корою дерев (2%).

Територія РЛПН є важливою територією поселення багатьох рідкісних видів тварин. 24 види фауни наземних хребетних Парку включені до Червоної книги України: 4 види земноводних, 8 – птахів, 12 – ссавців. Це ста-

новить майже 25 % усіх виявлених ссавців цієї території. 7 видів наведені у Списку регіонально рідкісних і зникаючих видів тварин Львівської області: осоїд *Pernis apivorus*, дербник *Falco columbarius*, деркач *Crex crex*, дрімлюга *Caprimulgus europaeus*, вовчок сірий *Myoxus glis*, вовчок горішковий *Muscardinus avellanarius*, вовчок лісовий *Dryomys nitedula*. Три види фауни наземних хребетних РЛП – широковоху європейський *Barbastella barbastellus*, зубр і видра річкова *Lutra lutra*, мають високий природоохоронний статус у списку Міжнародного союзу охорони природи (IUCN).

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА

На думку істориків, заселення території, на якій знаходиться РЛПН, розпочалося на переломі I і II тисячоліть, у часи існування Київської Русі і Галицько-Волинського князівства. Про це свідчить наявність старих городищ, зокрема, поблизу с. Нижній Турів, де могли бути розташовані давньоруські оборонні пункти. За свідченнями польського історика Яна Длугоша, біля витоків Сяну і Дністра стояла легендарна фортеця Собінь. Вздовж Сяну, від Перемишля до Ужоцького перевалу, йшов торговий і військовий шлях із Київської Русі у Західну Європу.

Масова колонізація Верхнього Надсяння розпочалася у XIV-XVI ст., коли, у політичному контексті, ця територія входила до складу Королівства Польського, а після 1569 р. - до Речі Посполитої. У першій половині XVI ст. всі землі, розташовані у верхів'ях Сяну і його приток, належали краківському воєводі Петру Кміту, який заснував частину населених пунктів, що знаходилися чи зараз знаходяться у межах парку - села Сянки, Соколики, Тарнаву Вижню, Тарнаву Нижню, Шандровець, Дзвиняч Горішній, Дидьову, Боберку і Локіть. На королівських землях, що належали до Розлуцької країни Сам-бірської економії, протягом другої половини XVI ст. королем Зигмунтом Августом та королевою Ізабелою були засновані Дністрик Дубовий, Верхня Яблунька, Нижня Яблунька, Верхній Турів і Нижній Турів, які зараз також входять до складу території РЛПН. З 1772 до 1918 рр. уся територія Галичини, включаючи Турківщину, була у складі Австро-Угорської імперії. У 1918 р. Надсяння увійшло до Західно-Української Народної Республіки, з 1919 р. воно знаходилося у складі Польщі, з 1939 р. - СРСР і з 1991 ця територія перебуває у складі України.

Варто також згадати трагічну сторінку історії Надсяння, коли протягом 1944-1946 рр., внаслідок операції щодо очищення прикордонної смуги, проведеної радянським режимом, було цілковито виселено біля 7 тис. мешканців восьми сіл - Соколиків, Тернави Вижньої, Тернави Нижньої, Дзвиняча Горішнього, Локітя, Дидьової, Журави-на та Кривки.

Було зруйновано не лише присадибну забудову, але й унікальні пам'ятки сакрального мистецтва - дерев'яні церкви бойківського та неоукраїнського типів, що були знищені радянськими прикордонниками протягом 1957-1958 рр.

До сумного мартирологу увійшли такі церкви: Св. Дмитра, 1791 р., Соколики; Святих апостолів Петра і Павла, 1889 р., Тернава Вижня; Св. арх. Михайла, 1894 р., Тернава Нижня; Успення Пресвятої Богородиці, 1860 р., Дидьова; Непорочного зачаття Пресвятої Богородиці, 1901 р., Кривка; Св. арх. Михайла, 1905 р., Дзвиняч Горішній; Св. арх. Михайла, 1907 р., Беньова (на лівому бе-

резі Сяну, у 1946 р. була сплюндрована солдатами польської Армії Людової та спалена у 1947 р.); Преображення Господнього, 1918 р., Журавин та Св.арх. Михайла, 1927 р., Локіть.

Протягом усього історичного часу, незважаючи на зміну політичних режимів, уклад життя населення Надсяння, що сформоване карпатською етнічною групою бойків, змінювався дуже повільно. Бойки відрізняються своєрідним діалектом, оригінальним одягом (геометричні узори та рослинний орнамент на сорочках), способом життя та народними традиціями й звичаями.

На території парку збереглася значна кількість пам'яток матеріальної культури, переважно греко-католицьких храмів і дзвіниць - церкви у селах Верхня Яблунька (Собору Пресвятої Богородиці, 1788 р.), Нижня Яблунька (Преображення Господнього. 1820 р.), Верхній Турів (Св.Пантелеймона, 1890 р.), Боберка (Вознесення Господнього, 1913 р. та Св. арх. Михайла, 1914), Нижній Турів (Успення Пресвятої Богородиці. 1914 р.), Дністрик Дубовий (Собору Пресвятої Богородиці Найсвятішого Серця Ісуса, 1920 р.), де до цього часу зберігаються унікальні ікони Риботицької школи та літургійні книги зі старих, вже неіснуючих, дерев'яних бойківських церков, споруджених у XVI- XVIII ст., як на території сучасних, так і вже неіснуючих сіл.

Варто відмітити, що дві старих церкви бойківського типу, споруджені у с. Сянки в 1645 та 1703 рр., були продані в с.Кострино (1703 р.) та с.Сіль (1831 р.) на Закарпатті, де збереглися до сьогодні (зараз це територія Ужанського національного природного парку).

У селах, що знаходяться на території парку, збереглася традиційна дерев'яна бойківська забудова - однорядні двори ("довга" хата), які об'єднують комплекс житлового будинку та стайні. Одна з таких садиб із с.Шандровець, побудована в 1909 р., за ініціативою митрополита Андрея Шептицького, у 30-х роках минулого століття була перевезена до Музею народної архітектури і побуту у Львові.

На території української частини біосферного резервату "Східні Карпати" добре збереглися пам'ятки історії та культурні традиції, які, поряд з природними цінностями, створюють реальні можливості для розвитку індустрії туризму.

Боберка. Село Боберка було засноване у 1537 р. краківським воєводою Петром Кмітом над притокою Сяну р. Боберка. Привілей на село отримав солтис Іван Вольоша. Перші тризрубні церкви бойківського типу у Боберці були споруджені протягом XVI - XVII ст.

У 1913 р. в Боберці Долішній була споруджена церква Св. арх. Михай-

ла, в якій збереглися запрестольна ікона Покрови Пр. Богородиці (1759 р.) та „Євангеліє” львівського друку 1743 р. У Боберці Горішній в 1914 р. була споруджена церква Вознесення Господнього, де зберігаються церковні книги львівського друку, датовані 1623 і 1737 рр., а також предмети церковного вистрою із розібраних церков у Локіті та Дидьовій. У Боберці було велике муроване дворище (зараз тут знаходиться школа) і парк XIX ст., у селі збереглася традиційна дерев'яна бойківська забудова та пилорами, млин, старі мости, є багато придорожніх капличок та хрестів.

В околицях села є кам'яні розсипи та олі-готрофне болото. У Боберці та Дидьовій бував відомий український письменник Іван Франко. На відміну від інших прикордонних сіл, населення Боберки не постраждало внаслідок операції „очищення прикордонної смуги”, проведеної СРСР після 1939 р.

Шандровець. Село Шандровець було засноване до 1580 р. над правою притокою Сяну р.Ріка. У XVI ст. село належало родині Кмітів, у XVII ст. - Тарнавським, Фредрам та Мнішкам. Перша тризрубна церква бойківського типу в Шандровці була споруджена до 1589 р. на високій горі у центрі села біля старої дороги, на її місці у 1755 р. було збудовано нову дерев'яну церкву Св. архангела Михайла, попередницю сучасної, яка повстала у 1924 р. і була переосвячена як церква Св. Івана Хрестителя.

У селі добре збереглася традиційна дерев'яна бойківська забудова та пилорами, залишки насипу для вузькоколійки, є багато придорожніх капличок та хрестів. Між Шандровцем і Верхньою Яблунькою проходить Головний Європейський вододіл.

Верхня Яблунька. Село Верхня Яблунька (Яблінка Вижня, Яблінка Дубова) було засноване над притокою Стрия р. Яблунька у 1559 р. на підставі привілею короля Зигмунта Августа, наданого братам Михальовичам - солтисам із с. Прислуп. З 1796 р. тут була невелика німецька колонія. Перша дерев'яна церква у В.Яблуньці була споруджена у 1568 р., поблизу неї, у 1788 р., було зведено новий храм бойківського типу - церкву Собору Пр.Борогодиці (пам'ятка архітектури), яка збереглася до сьогодні. У церкві є багато ікон та літургійних книг XVIII-XVIII ст. У церкві збереглися фрагменти старого іконостасу XVIII ст. та літургійні книги львівського друку XVII ст. Коло церкви знаходиться цвинтар та дерев'яна двоярусна дзвіниця, споруджена у 1995 р.

На піддашші храму знаходяться ікони, які походять із неіснуючих на даний час сіл - Тернави Вижньої, Тернави Нижньої та інших. На захід від церкви розташована дерев'яна триярусна дзвіниця, споруджена у 1797 р., в якій

зберігаються старі ікони Риботицької школи XVI-XVIII ст. На церковній території є кілька старих надгробних хрестів, а також могили російських і австро-угорських воїнів часів I-ї світової війни. Тут збереглися традиційні дерев'яні бойківські забудови й загорожі, пилорами, мости, є багато придорожніх капличок і хрестів. У В.Яблунці в 2000 р. споруджено православну церкву. Між селами В.Яблунька і Шандровець проходить Головний Європейський вододіл.

Нижня Яблунька. Село Нижня Яблунька (Яблінка Нижня, Яб-лінка Чернецька) було засноване над притокою Стрия р. Яблунька у 1522 р. на підставі привілею краківського воєводи Петра Кміта, наданому Грїчу Валашчину Тарнавському. Тут була невелика німецька колонія. До 1565 р. в Н.Яблунці була споруджена перша дерев'яна церква, яка у 1803 опинилася в аварійному стані, що не піддавався жодному ремонту. Протягом 1820-1830 рр було зведено нову муровану церкву Преображення Господнього (пам'ятка архітектури), яка збереглася до сьогодні. Добре зберігся бічний вівтар "Вознесіння Господнього" зі старої церкви, датований 1786 р. На церковній території знаходиться цвинтар. У селі, поблизу із залізничною станцією, в 1911 р була споруджена дерев'яна римсько-католицька каплиця (знищена в 1975 р.). Перед I-ю світовою війною через Н.Яблуньку проходила унікальна підвісна дорога для транспортування деревини з Борині. До цього часу тут збереглися фрагменти несучої конструкції цієї дороги.

Нижній Турів. Село Нижній Турів (Турочка Матенчина, Турочки Нижні) було засноване над притоками р.Яблунька - р.Писана та потоками Ясен і Рощен у 1556 р. на підставі привілею королеви Ізабелли, наданого солтисам Павлу Івашковичу і Теодору Ячковичу. Це доручення у 1567 р. було підтвержене грамотою короля Сигізмунда Августа. Дерев'яна церква латинізованого типу в Н. Турові була споруджена у 1792 р. на місці старої церкви (1556 р.). Ця церква була розібрана у 1913 р. (до цього часу збереглися сліди старих фундаментів).

Верхній Турів. Село Верхній Турів (Турочки Вишні, Турочка Ступосянська, Турочка Регаліс) було засноване над притокою р.Яблінка - потоком Сколабан у 1556 р. на підставі привілею королеви Ізабелли. Перша дерев'яна церква у В.Турові була споруджена на початку XVIII ст., поблизу неї, на місці двірської каплиці, у 1890 р. було збудовано церкву Св.Пантелеймона латинізованого типу. В ній збереглися літургійні книги XVIII ст. та іконостас початку XX ст. На захід від церкви стоїть дерев'яна двоярусна дзвіниця, збудована

одночасно із церквою, біля якої знаходиться цвинтар. У селі практично всі будинки побудовані з дерева, збереглася традиційна дерев'яна бойківська забудова й загорожі з початку XX ст., старі мости, є багато придорожніх капличок і хрестів.

Сянки. Село Сянки (Сянське) було засноване до 1580 р. краківським воєводою Петром Кмітом над витоками р. Сян. Протягом XVII-XIX ст. у Сянках були збудовані три дерев'яні церкви бойківського типу, дві з яких (1645 і 1703 рр.) були продані на Закарпаття у села Кострино та Сіль, де збереглися до сьогодні. Через село вже у 70-х роках XIX ст. проходила залізнична колія, яка з'єднала Ужгород із Перемишлем та Львовом, а у 1904 р. тут було побудовано залізничну станцію. Перед II світовою війною у селі було 10 будинків відпочинку, 6 пансіонатів та 3 туристичних притулки, у яких можна було розмістити майже дві тисячі відпочиваючих, тут також були театр, бібліотека, тенісні корти, лижний трамплін, санна траса і метеорологічна станція. Церкви Св.Стефана (1831 р.), Св. пр.Іллі (1908 р.) та католицький костел були зруйновані після II світової війни, а мурована двірська каплиця - висаджена у повітря в 1970 р. Частина Сянок називають „Ропою” (тут колись добували сіль). У 90-х роках XX ст. у Сянках було споруджено дві церкви - греко-католицьку Св.Юрія (1993 р.) та православну Вознесіння Господнього (1996 р.). У церкві Св. Юрія встановлено сві- тильник-павук зі старої церкви Св. пр. Іллі та дзвін із церкви у Беньовій. Біля села знаходиться військовий цвинтар і кілька могил часів I-ї світової війни, тут збереглися традиційна дерев'яна бойківська забудова й загорожі, пилорами, старі мости, є багато придорожніх капличок і хрестів.

Ужоцький перевал. Ужоцький перевал (852 м н.р.м.) локалізований на Європейському Вододільному хребті, поблизу кордону між Ужанським НПП та РЛП „Надсянський”, а також межі між українською та польською частинами МРБ „Східні Карпати”. Поблизу Ужоцького перевалу знаходяться витоки Сяну. Через перевал у 70-х роках XIX ст. було побудовано залізничну колію, яка з'єднала Ужгород із Перемишлем та Львовом. На перевалі споруджено пам'ятник січовим стрільцям, є цвинтар та пам'ятник російським та австро-угорським воїнам, які загинули у I світовій війні. В урочищі “Бучок” Боринського ДЛГ збереглася лінія окопів з тих часів. З перевалу добре видно окремі вершини Західних Бещадів - Кінчик Буковський (1251 м н.р.м.) та Галіч (1333 м н.р.м.), які розташовані на території Бещадського Парку Народового у польській частині МРБ “Східні Карпати”.

Дністрик Дубовий. Село Дністрик Дубовий було засноване над правою притокою Дністра - потоком Дністрик Дубовий у 1567 р. на підставі привілею короля Зигмунта Августа, наданого братам Грицькові та Лукашеві.

Потік Дністрик Дубовий, загальною довжиною 4,5 км, бере свій початок на схилах г. Високий Верх (700 м н.р.м.) на північно-східному схилі Головного європейського вододілу. Цей потік у давнину помилково розглядався як виток р. Дністер.

Село належало до королівських сіл у складі Розлуцької країни Самбірської економії. Дерев'яна церква у Дністрику Дубовому була споруджена у 1751 р., на її місці у 1856 р. була поставлена нова дерев'яна церква, яка була пошкоджена внаслідок бойових дій під час I світової війни. У 1921 р. в селі було зведено існуючу до сьогодні церкву Найсвітлішого Серця Ісуса в неукраїнсь-кому стилі. У церкві знаходяться своєрідні намісні ікони Пр.Богородиці і Христа у вишиванках, виконані за зразками ікон Осипа Куриласа 1911 р. Поряд з храмом знаходиться дерев'яна будівля колишнього жіночого монастиря з 30-х років минулого століття, цвинтар з кількома старими надгробками та дерев'яна дзвіниця, споруджена у 1960-х роках. У селі збереглася традиційна бойківська забудова, є багато капличок і при-дорожніх хрестів.

Неіснуючі села. У межах РЛПН до переліку населених пунктів, які протягом 1939-1946 рр. зазнали виселення мешканців, відноситься сім сіл - Журавин, Дидьова, Локіть, Дзвиняч Горішній, Тернава Нижня, Тернава Вишня і Соколики. Понад сім тисяч мешканців, що були розкидані тогочасним радянським та польським режимами по різні боки сучасного українсько-польського кордону, заслуговують на те, аби згадати про їхні малі батьківщини, якими прокотилося жорстоке ХХ ст.

Журавин. Згідно із документами, існує інформація про надання до 1444 р. привілею на цю територію для рицаря Занка з Турки польським королем Владиславом Варненчиком. Це було найдавніше поселення у долині верхнього Сяну, яке знаходилося на давньо римському торговому шляху. Протягом XVI-XIX ст. були збудовані три дерев'яні церкви. У селі знаходився невеликий василіанський монастир і пивоварня. У 1831 р. у Журавині проживало 850 осіб. Поблизу старої церкви, яка була пошкоджена внаслідок бойових дій під час I світової війни, у 1918 р. була побудована церква Преображення Господнього в неукраїнському стилі, яка була зруйнована радянськими прикордонниками у 1957 р. Село, населення якого станом на 1943 р. нараховувало 808 осіб, було виселене протягом 1944-1946 рр. внаслідок

операції "очищення" прикордонної смуги. Церковний інвентар у 1945 р. був перенесений до церков у Дністрику Дубовому та Жукотині.

Дидьова Село Дидьова було засноване до 1529 р. краківським воєводою Петром Кмітом. У селі в 1589 р. була споруджена церква, на місці якої у 1740 р. було побудовано наступну дерев'яну церкву, яка згоріла у 1859 р. В 1860 р. тут було споруджено дерев'яну тризрубну церкву Успення Пр.Богородиці, яка у 1956 р. була зруйнована радянськими прикордонниками (зараз на цьому місці є пам'ятна таблиця, встановлена місцевими мешканцями). До села приїжджав відомий український письменник Іван Франко, який разом із дружиною відвідував свого шкільного товариша - місцевого священика отця Івана Кузіва, знавця етнографії бойків. Тут була рільнича спілка "Сила" і читальня "Просвіти". Село, населення якого станом на 1938 р. нараховувало 1332 особи, було виселене протягом 1940-1946 рр. внаслідок операції "очищення" прикордонної смуги. Церковний інвентар, що зберігався до 1993 р. у церкві с.Дністрик Дубовий, був переміщений переселенцями із Дидьової на Сокальщину (Львівська область). На території колишнього села збереглися руїни дворища, висадженого у повітря в 1960 р., руїни "будинку столяра", в якому в 80-х рр. XIX ст. гостював Іван Франко (у 1890 р. він був заарештований у Дидьовій), а також руїни іншого великого будинку, кілька могил на цвинтарі та два придорожніх хрести.

Локіть. Село Локіть було засноване до 1565 р. краківським воєводою Петром Кмітом. Найдавніші відомості про церкву датуються 1589 р. Тризрубна дерев'яна церква Св.арх. Михайла було споруджена у 1737 р., на її місці, у 1927 р. було збудовано наступну святиню, яка у 1955 р. була знищена радянськими прикордонниками. У 1938 р. в селі проживало біля 655 осіб. Село Локіть, населення якого станом на 1943 р. нараховувало 466 осіб, було виселене протягом 1945-1946 рр. внаслідок операції щодо "очищення" прикордонної смуги. Церковний інвентар було перенесено до церков у Боберці. До цього часу на території неіснуючого села збереглися дерева, які оточували знищену церкву, її фундаменти, а також кілька могил на цвинтарі, відновленням якого треба завдячувати родині Ліміч, що встановила на місці церкви 3 хрести та обеліск поблизу цвинтаря.

Дзвиняч Горішній. Село Дзвиняч Горішній було засноване до 1529 р. краківським воєводою Петром Кмітом. У податковому реєстрі за 1589 р. згадується церква. Наступна дерев'яна церква була зведена у 1789 р. на лівому березі р.Сян. У 1905 р. на правому березі Сяну було споруджено церкву Св.арх. Михайла, яка була знищена після другої світової війни. Священик цієї церкви,

отець Юрій Кміт, займався вивчення бойківського фольклору і був автором “Словника бойківських діалектів”. У 1938 р. населення Дзвиняча Горішнього нараховувало 1549 осіб. Село, населення якого станом на 1943 р. нараховувало 859 осіб, було виселене протягом 1944-1946 рр. До цього часу зберігся фундамент церкви з 1905 р.

Тернава Вижня. Згідно із документами, існує інформація про надання у 1444 р. привілею на цю територію для рицаря Занка з Турки, наданого польським королем Владиславом Варненчиком. Тернава Вижня було заснована над р.Сян у 1537 р. на підставі привілею, наданого краківським воєводою Петром Кмітом священникові Василю Ільницькому. Перша згадка про церкву походить із податкового реєстру за 1655 р. Наступний дерев'яний храм було споруджено у 1746 р., біля якого у 1889 р. було зведено церкву Св.апостолів Петра і Павла, що була розібрана після другої світової війни. До цього часу на території Тернави Вижньої можна ідентифікувати місце, де знаходилися церкви. Біля села на початку 1915 р. відбувалися криваві бої I-ї світової війни. На лівому березі Сяну було розташоване підприємство, на якому із деревини бука, що постачалася вузькоколійкою, виготовляли елементи меблів, які експортувалися до Франції, Бельгії та Голландії. У 1931 р. в Тарнаві Вижній проживало 813 осіб. Тут у 1930 р. була читальня “Просвіти”. Село, населення якого станом на 1938 р. становило 765 осіб, було виселене протягом 1939-1946 рр. Зараз на території колишнього села є дев'ять садіб, у яких проживає 30 осіб.

Тернава Нижня. Так само, як і Тернава Вижня, це село було засноване у 1537 р. на підставі привілею, наданого краківським воєводою Петром Кмітом священникові Василю Ільницькому. Вірогідно, що церква у селі існувала вже у 1640 р. Наступний дерев'яний храм було споруджено у XVIII ст., він простояв до кінця XIX ст. У 1894 р. було зведено нову церкву Св.арх.Михайла (на правому березі Сяну), яка була розібрана після другої світової війни. Церковний інвентар було перенесено до церкви у Верхній Яблунці. У 1931 р. чисельність мешканців Тернави Нижньої становила 1065 осіб.. Село, населення якого станом на 1938 р. нараховувало 929 осіб, було виселене протягом 1939-1946 рр. До тепер збереглося місце, на якому була стара церква та руїни мурованої дзвіниці.

Соколики. Село Соколики було засноване до 1556 р. краківським воєводою Петром Кмітом. Перша згадка про церкву походить із податкових реєстрів 1640 і 1655 рр. У 1791 р. було зведено нову дерев'яну тризрубну церкву Св.

Дмитра, поруч з якою у 1931 р. було споруджено нову муровану церкву. Завдяки побудові залізниці, Соколики стали локальним центром деревообробки, на пиломатеріалі працювало понад 200, а на залізниці - понад 100 чоловік. У 1931 р. населення Соколиків становило 1716 осіб. Село також розвивалося як місце літнього відпочинку. В 1937 р. тут було сім будинків відпочинку і молодіжний Карпатський Дім “Байка”. У червні 1944 р. укріплену заставу німецьких прикордонників на лівому березі Сяну атакували 400 азербайджанців із партизанського з'єднання Сидора Ковпака, які для цього мусили подолати заміновану територію. Село, населення якого станом на 1938 р. нараховувало 1520 осіб, було виселене протягом 1945-1946 рр. Після другої світової війни дерев'яна церква була знищена, а у мурований церкві було влаштовано спостережний пункт прикордонних військ. Зараз у цій церкві планується відкриття музею виселених сіл.

ДІЯЛЬНІСТЬ РЛП «НАДСЯНСЬКИЙ»

Як згадувалося раніше, РЛПН був заснований в 1997 р. Відповідальність за цей об'єкт була фактично делегована державному підприємству „Боринське лісове господарство” Львівського обласного управління лісового й мисливського господарства. Протягом 11-ти років ця природоохоронна структура функціонувала без спеціальної адміністрації, яка була юридично створена рішенням сесії № 694 Львівської обласної ради 7 жовтня 2008 р.

З огляду на важливість функціонування цього об'єкту як складової частини МРБ „Східні Карпати” за фінансової підтримки Фонду збереження біорізноманіття Східних Карпат (Швейцарія) та Карпатського фонду (Польща) на території РЛПН протягом 2004-2005 рр. було реалізовано проект „Підтримка регіонального ландшафтного парку „Надсянський” в Україні”. В рамках цього проекту в населених пунктах було встановлено двомовні інформаційні таблиці, опубліковано брошуру про РЛПН українською, польською, словацькою та англійською мовами, промакровано туристичний маршрут „Від витоків Дністра до витоків Сяну”, а також закуплено оргтехніку (комп'ютер, принтер, факс). В 2005 р.

З 2008 р. кошти на функціонування адміністрації та діяльності РЛПН виділяються обласним фондом охорони навколишнього природного середовища в Львівській області.

З огляду на основні завдання РЛПН, визначені Положенням про РЛПН, в 2009 р. було опубліковано два буклети - „Регіональний ландшафтний парк „Надсянський” та „Еколого-краєзнавча стежка „Слідами неіснуючих сіл (Дидьова)”, яка розпочинається в с.Боберка. Означена вище стежка була промаркована й на ній розмістили 6 інформаційних стендів. В 2010 р. науковцями Інституту екології Карпат НАН України та Державного природознавчого музею НАН України, було опрацьовано картосхеми розміщення рідкісних та зникаючих видів судинних рослин, хребетних тварин та комах. У світ вийшло два наступних видання - брошури „Рідкісні види рослин і тварин регіонального ландшафтного парку „Надсянський” та „Еколого-краєзнавча стежка „Від витоків ріки Дністер до витоків ріки Сян”, вздовж якої було встановлено 11 інформаційних таблиць. Окрім цього, усі школи на території РЛПН отримали інформаційні стенди про природу та історико-культурну спадщину Надсяння, які були розроблені Інститутом екології Карпат НАН України. Протягом 2009-2010 рр. адміністрацією парку було облаштовано 4 місця організованого відпочинку - на хуторі Ліски, в Шадровці, поблизу Сянок та Борині.

Наукові дослідження на території Надсяння ведуть установи НАН

України (Інститут екології Карпат та Державний природознавчий музей) та вищі навчальні заклади (Національний лісотехнічний університет України, Львівський національний університет ім. Ів.Франка). Значну допомогу в проведенні таких досліджень надає державне підприємство „Боринське лісове господарство”. РЛПН має договори про творчу співпрацю як з науковими й навчальними установами, так і з іншими частинами МРБ „Східні Карпати” – Ужанським НПП та Бещадським парком народовим у Польщі.

В 2009 р. на унікальному для української частини Східних Карпат оліготрофному торфовищі в ур. Мішок поблизу с.Боберка працювала російсько-українська міжнародна експедиція, метою роботи якої було встановлення палінологічних особливостей відкладів та радіовуглецевого аналізу віку торфовища. Державним природознавчим музеєм НАН України було обгрунтовано й передано до Міністерства екології та природних ресурсів України пропозицію щодо включення урочища Мішок до переліку угідь, які підпадають під дію Конвенції про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином для водоплаваючих птахів (Рамсарська конвенція).

З метою впровадження засад екологічної освіти й просвіти, адміністрація РЛПН розпочала проведення творчих конкурсів для школярів про природно та історико-культурну спадщину Надсяння.

ПРАКТИЧНА ІНФОРМАЦІЯ

Територія, на якій можна розмістити намети, знаходиться поблизу колишнього села Беньова (хутір Ліски). Місця організованого відпочинку знаходяться поблизу Борині, Сянок, в Шандровці та на хуторі Ліски. З огляду на те, що РЛПН локалізований у прикордонній зоні, кожен відвідувач парку повинен постійно мати при собі паспорт, а для організованих туристичних подорожей долиною верхнього Сяну потрібно попередньо отримати письмову згоду прикордонних військ України. Найближчий банк і банкомати знаходяться у Турці.

Зупинитися на нічліг можна у приватних будинках, власниками яких є: у Боберці - Микола Бутрій, Галина Пронь, Анатолій Біжик та Іван Федаш; у Шандровці - Ганна Згоба, Микола Сарай, Анна Пиптик та Іван Старцун; у Верхній Яблуньці - Парасковія Семків і Богдан Шийка. Якщо Ви плануєте покататися на лижах, конях або бричкою - лижі, коні та брочки можна взяти на прокат у Боберці в Ігоря Періха, Петра Сирка, Василя Славича і Ярослава Славича та у Верхній Яблуньці у Миколи Зайця та Івана Кльоба.

Усі села в РЛПН обслуговуються двома українськими операторами стільникового зв'язку - UMS та UA Kyivstar. Ви можете скористатися послугами польського оператора стільникового зв'язку у районі с. Сянки (ERA GSM), а також, залежно від Вашої локалізації на вершинах гірських хребтів або у долині Сяну, інших польських операторів, зокрема, Plus GSM. Для гарантування Вашої особистої безпеки, пам'ятайте, будь ласка, що зона стільникового покриття в умовах гірської території не покриває усієї площі парку. Пошта, продуктові магазини і кав'ярні знаходяться в усіх селах РЛПН. Аптечні кіоски є у Боберці, Шандровці, Верхній Яблуньці, Нижній Яблуньці, Нижньому Турові та Сянках.

Громадський транспорт: автобусне сполучення - до усіх сіл РЛПН (за винятком Верхнього Турова); залізничне сполучення - станції лінії Львів-Сянки-Ужгород у Нижній Яблуньці і Сянках, поїзд також зупиняється у Нижньому Турові, Соколиках та Беньовій.

Якщо Ви плануєте приїхати до РЛПН власним автомобілем, просимо пам'ятати про те, що зараз відрізок дороги між Боринею і Боберкою знаходиться у незадовільному технічному стані. З цієї точки зору, на цій території найбільш відповідним видом особистого транспорту є позашляховик. Автозаправні станції знаходяться поза територією РЛПН - біля смт Бориня та на головній трасі з м. Турки через Ужоцький перевал до м. Ужгорода.

З метою подальшого отримання інформації про РЛПН просимо контактувати:

Регіональний ландшафтний парк „Надсянський», смт. Бориня, вул. Лісова, 1, 82500 Львівська обл., Турківський район Україна,
тел.: (03269) 34 011 +(380269) 41 890,+(3803269) 54 297

Електронна пошта: rlp.nasyansky@ukr.net

За надзвичайних обставин, будь ласка, контакуйте:

- з лікарською амбулаторією у Верхній Яблуньці (тел. +38 03269 38745); з відділком міліції у Верхній Яблуньці (тел. +38 03269 38745), Нижній Яблуньці (тел. +38 03269 39719) Сянках (тел. +38 03269 33667);
- з прикордонною заставою у Боберці (тел. +38 03269 38522) Сянках (тел. +38 03269 41254);
- з фельдшерськими пунктами у Боберці, Шандровці, Верхній Яблуньці, Нижній Яблуньці, Нижньому Турові і Сянках.

ВИБРАНА ЛІТЕРАТУРА ПРО ТЕРИТОРІЮ РЛПН:

1. Augustyn M., Szczerbicki A.: „Na polnoc od zrodel Sanu. Zabytki w wsiach nad rzekami Boberka i Jablonka”, [в:] *Bieszczad Nr 7, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Oddzial Bieszczadzki, Ustrzyki Dolne 2000.*
2. Augustyn M., Krycinski S., Modrzejewski S., Szewc R.: „Bieszczady. Sownik Historyczno-Krajoznawczy. Cz^{esc} I - Gmina Lutowiska.” *Bieszczadzki Park Narodowy - Wydawnictwo Stanistaw Krycinski, Ustrzyki Gorne - Warszawa 1995.*
3. Башута А.-Т., Канарський Ю.В., Решетило О.С., Леснік В.В. та ін. *Рідкісні види тварин Львівської області.* – Львів, 2006.
4. Bashta A.-T., Pograniczny V., Gorban I. *Rzadkie i zagrożone gatunki ptaków Bieszczadów Wschodnich // Roczniki Bieszczadzkie.* – 1994.
5. Bashta A.-T. *Ptaki Beskidów Ukrainkich (Karpaty Wschodnie). Non-Passeriformes // Ptaki Podkarpacka.* – 2007.
6. Bashta A.-T., Khytyn M. *Kuraki leśne na terenie zachodniej Ukrainy // Ochrona kuraków leśnych.* – Warszawa: Centrum Informacji Lasów Państwowych, 2008. - S. 294-303.
7. Бокотей А.А., Дзюбенко Н.В., Горбань І.М., Кучинська І.В., Башута А.-Т.В., Пограничний В.О., Бучко В.В., Сенік М.А. *Гніздова орнітофауна басейну Верхнього Дністра.* – Львів, 2010. – 400 с.
8. „Bieszczady. Przewodnik”, wyd. VI, *Oficyna Wydawnicza „Rewasz”, Pruszkow 1999.*
9. „Бойківщина. Історико-етнографічне дослідження”, Київ: *Наукова думка 1983*
10. „Bojkowszczyzna», *Ptaj nr 6, Towarzystwo Karpackie, Warszawa 1993.*
11. Krycinski S.: „Cerkwie w Bieszczadach”, *Oficyna Wydawnicza „Rewasz”, Pruszkow 1995.*
12. Волошин Б., Башута А.-Т. *Кажани Карпат. Польовий визначник.* - Краків-Львів, 2001.
13. Данилюк К.М. *Раритетні таксони флори судинних рослин регіонального ландшафтного парку „Надсянський” (Українські Карпати) // Вісник ОНУ. Біологія.* – 2008.
14. Кагало О.О., Сичак Н.М. *рідкісні, зникаючі та інші види судинних рослин Львівської області (Україна), які потребують охорони // Наукові основи збереження біотичної різноманітності.* – 2002.
15. Малиновський К.А., Царик Й.В., Кияк В.Г та ін. *Рідкісні, ендемічні, реліктові та погранично-ареальні види рослин Українських Карпат.* – Львів: Ліга-Прес, 2002.
16. Марискевич О.Г. *Ґрунти // Концептуальні засади сталого розвитку гірського регіону.* – Львів: Поллі, 2007.
17. Марискевич О., Невядомський З. *Регіональний ландшафтний парк „Надсянський”.* – Карпатська Фундація (Польща), Фундація ЕСБС (Швейцарія), 2004.
18. Марискевич о., Невядомський З. *Еколого-краєзнавча стежка „Від витоків ріки Дністер до витоків ріки Сян”.* – Львів, 2010.
19. Марискевич О., Шпаківська І., Данилюк К., Башута А.-Т., Канарський Ю., Кагало О. *Рідкісні види рослин і тварин регіонального ландшафтного парку „Надсянський”.* – Львів, 2010.
20. Підгребельна О.М. *Знахідка оліготрофного болота на території Стрийсько-Сянської верховини (Українські Карпати) // Наукові основи збереження біотичної різноманітності.* – 2001.
21. Пограничний В., Башута А.-Т., Козловський Р. *Орнітофауна Карпатської частини верхів'я басейну Дністра // Пріоритети орнітологічних досліджень.* – Львів-Кам'янець-Подільський, 2003.
22. Pulnarowicz W.: „U zrodel Sanu, Stryja i Dniestru”, *Turka 1929.*
23. Слободян В.: „Церкви Турківського району”, *Львів 2003.*
24. Сокіл В.: „Народні легенди та перекази українців Карпат», *Київ: наукова думка, 1995.*
25. Стойко С.М., Яценко П.Т., Кагало О.О. та ін. *Раритетний фітогенофонд західних регіонів України.* – Львів: Ліга-Прес, 2004.
26. Stoyko S.: „Ukrainian Part of the Trilateral East Carpathians Biosphere Reserve” [в:] „The East Carpathians Biosphere Reserve Poland /Slovakia/ Ukraine”; *Polski Komitet Narodowy MaB, Warszawa 1999.*
27. Stoyko S.: „Park Krajobrazowy Gornego Sanu / The Landscape Park of the Upper San (proposed)” [в:] „Rezerwaty Biosfery w Polsce / Biosphere Reserves in Poland”, wyd. II, *Polski Komitet Narodowy MaB, Warszawa 1997.*
28. Тасенкевич Л.О. *Червоний список судинних рослин Карпат.* – Львів: ДПМ НАН України, 2002.
29. „Украинские Карпаты. Культура”, *Наукова Думка, Киев 1989.*
30. „Украинские Карпаты. Природа», *Наукова Думка, Киев 1989.*
31. *Червона книга України. Рослинний світ /за ред. Я.П.Дідуха.* – К.: Глобалконсалтинг, 2009.
32. *Червона книга України. Тваринний світ /за ред. І.А.Акімова.* – К.: Глобалконсалтинг, 2009.
33. Юсипович І.: „Турківщина: за завісою століть”, *Львів: ВП «Край», 1993*

Науково-популярне видання

Текст:

Марискевич О., Шпаківська І.М., Невадомський З., Башта А.-Т. В., Данилюк К.М.,
Канарський Ю.В., Кулачківський Р. П.

Карти:

Кулачківський Р.П., Пука С.О., Брамбергер П., Невадомський З.

Фотографії:

Башта А.-Т. В., Данилюк К.М., Канарський Ю.В.,
Шпаківська І.М., Невадомський З., Я.Площанський

Художнє вирішення та виконання:

Дикий І. (artdruk@gmail.com)

Підписано до друку 10.12.2010. Формат 42×60/8. Друк офсетний.

Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний 80 г/м².

Тираж 800 примірників.

Віддруковано з готових діапозитивів у друкарні ТзОВ «ЗУКЦ»,
м. Львів, вул. Драгоманова, 18

Видання здійснено за фінансової підтримки обласного фонду
охорони навколишнього природного середовища у Львівській області